TussenRuimte

TIJDSCHRIFT VOOR
INTERCULTURELE THEOLOGIE

RELIGIE EN GEWELD

2008 | 2

INHOUD

2008 | 2: Religie en geweld

TR

3 Redactioneel

50 Beeldmeditatie

52 Impressies

56 Boeken / tijdschriften

60 Film

61 Muziek

62 Agenda

64 Vooruitblik

4 REPORTAGE | Elise Kant
'Vertel de wereld wat hier gebeurt'

ONDERZOEK | Lucien van Liere
Kan een terrorist zijn gelaat terugkrijgen? 9

16 COLUMN | Ikenius Antuma
Opvoedtic/k

DEBAT | Inigo Bocken
***Civil religion* of gevaarlijke romantiek?** 17

21 PORTRET | Wout van Laar
'De wereld humaniseren, dat is *de* uitdaging'

ANTITHESE | Klaas Smelik
Het vijandbeeld voorbij 26

33 COLUMN | Dick Wursten
Religieus farmaceutisch geweld

MENSEN IN BEELD | Eline Hoogenboom
'Religie *kan* onderdeel zijn van een conflict' 34

37 KURF | John Körver

INTERVIEW | Veerle Borremans en Jaap Hansum
Een 'geweldige' trialoog 38

43 PERSPECTIEF | André Lascaris
Het Janus-gezicht van religies

TussenRuimte
tijdschrift voor interculturele theologie

jaargang 1 | nummer 2 | juni 2008
ISSN 0165-988X

TussenRuimte is een oecumenisch tijdschrift voor interculturele theologie, geredigeerd door een Nederlands-Belgische redactie.

TussenRuimte ontleent zijn naam aan het besef dat *tussen* mensen van verschillende culturen en generaties steeds opnieuw een proces van verstaan op gang gebracht en bevorderd kan worden. Zo kan ook nieuwe *ruimte* ontstaan voor het evangelie, waarin mensen en culturen in hun verscheidenheid worden gerespecteerd, maar niet in hun verschil worden opgesloten.

TussenRuimte wil signaleren, reflecteren en inspireren door middel van journalistieke verbreding en theologische verdieping van ons inzicht in religie en religieuze aspecten van cultuur. Debat over bestaande missionaire en religieuze praktijken wordt gestimuleerd.

TussenRuimte pendelt tussen lokale initiatieven en globale ontwikkelingen, waarin aandacht voor mensen, omkeer in mensenlevens en inzet voor vrede en gerechtigheid zichtbaar worden.

TussenRuimte is niet institutioneel *ge*bonden, maar wel *ver*bonden met mensen en organisaties in de missionaire beweging die elkaar willen ontmoeten en bevragen over religieuze en culturele, economische en sociale grenzen heen.

TussenRuimte verschijnt viermaal per jaar en wordt uitgegeven in een samenwerkingsverband tussen de Nederlandse Zendingsraad (NZR), Missio België, de Verenigde Protestantse Kerk in België en uitgeefmaatschappij Kok ten Have Kampen.

Redactie
dr. Hanneke Arts-Honselaar, Veerle Borremans, Karlijn Goossen MA, drs. Jaap Hansum, drs. Wout van Laar, dr. Lucien van Liere, Dineke Spee (voorzitter)

Themaredactie
Lucien van Liere

Beeldredactie
Maarten Haazebroek

Eindredactie
Marieke van der Giessen-van Velzen

Secretariële ondersteuning
Marion Popkema-van der Ven

Redactieadres
Redactie *TussenRuimte*
Postbus 8092, 3503 RB Utrecht
redactie.tussenruimte@antenna.nl

Basis-layout
Peter Slager | Garage bno

Illustraties
Maarten Haazebroek (5, 45, 64), Peter Strandberg (10, 13), Wout van Laar (23), John Körver (37), Wil Rikmanspoel (62)

Abonnementenadministratie
Postbus 5018, 8260 GA Kampen
abonnementen@kok.nl

Abonnementsprijs
Een jaarabonnement kost in 2008 in Nederland € 35,00; in België € 36,00; in Europa € 40,00.
Een studentenabonnement kost € 26,00.
Losse nummers kosten € 10,00 (exclusief porto).
Het abonnementsjaar loopt van januari tot en met december. Abonnementen worden stilzwijgend verlengd, tenzij minimaal zes weken voor het einde van de abonnementsperiode schriftelijk is opgezegd. Adreswijzigingen graag drie weken voor ingangsdatum schriftelijk doorgeven.

© 2008 Uitgeverij Kok en de redactie van *TussenRuimte*
Overname van artikelen is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

Religie, vrede en geweld

Na de terroristische aanslagen van 11 september 2001 en de godsdienstige taal waarmee de oorlog tegen het terrorisme werd begeleid, is religie niet meer weg te denken uit het debat over geweld. Enerzijds wordt benadrukt waartoe religie mensen kan motiveren; anderzijds leeft toch ook het diepe besef dat religie kan bijdragen aan een vreedzame wereld. In dit nummer van *TussenRuimte* staat dit besef centraal, zonder dat daarmee de gewelddadige werkelijkheid waartoe religies soms inspireren, uit het oog wordt verloren. Het thema 'religie en geweld' wordt daartoe op verschillende niveaus en vanuit verschillende perspectieven belicht.
Een serie diepgravende artikelen benadrukt de noodzaak na te denken over de wortels van geweld en probeert de rol van religie daarbij boven tafel te krijgen. Klaas Smelik laat zien dat vriend- en vijandbeeld lastig te onderscheiden zijn en in elkaar overlopen. André Lascaris schrijft over de originele antropologie van René Girard, en Lucien van Liere gaat in op de vraag of religieus geweld eigenlijk wel bestaat.
Wanneer het over religie en geweld gaat, is dialoog van groot belang. *TussenRuimte* interviewde vogels van zeer uiteenlopende pluimage: Casimira Rodriguez, ex-minister van Justitie van Bolivia, en Margret Verwijk, medewerker op het ministerie van Buitenlandse Zaken. Drie geestelijken uit Antwerpen hebben de moed om elkaar recht in de ogen te kijken en spreken over geweld en vrede in een soms islamofobisch, soms antisemitisch klimaat. De woorden van imam Jamal Maftouhi, priester Hendrik Hoet en rabbijn Aharon Malinsky zijn inspirerend, prikkelend en soms provocerend. Elise Kant slaat in een reportage over oorlogsverhalen een brug tussen Ugandese en Nederlandse vrouwen. Daarmee biedt zij een narratief perspectief dat Noord en Zuid met elkaar verbindt.
Inigo Bocken geeft met de IJzerbedevaart in Diksmuiden alvast een doorkijkje naar het volgende nummer van *TussenRuimte* over pelgrimage.
De vaste rubrieken complementeren het tweede nummer van *TussenRuimte*, dat een interessante, gevarieerde en originele bijdrage levert aan het voortgaande debat over de rol van religie in situaties van gewelddadig conflict.

— Lucien van Liere, themaredacteur

‘Vertel de wereld wat hier gebeurt’

Oorlogsverhalen zijn van alle tijden, al worden ze niet altijd gehoord. Ruimte geven aan die verhalen van geweld, leed, verdriet en intimidatie blijkt helend. Het op schrift hebben van verhalen over wat oorlog met onschuldige mensen doet, is een belangrijk wapen om de internationale gemeenschap in beweging te zetten. Zo kan een einde gemaakt worden aan geweld tegen gewone mensen, tegen gewone vrouwen.

‘Doe die televisie uit! Ik wil geen stampende soldatenlaarzen horen!’ Mijn moeders stem klonk ongrijpbaar paniekerig. Ze had de oorlog meegemaakt. Die hing als een soort mist in het huis. Het hoorde erbij. Ik vroeg er wel eens naar, maar dat mocht niet. Het deksel mocht niet van het vat vol herinneringen. Pas later, veel later, kwam er een begin van verhalen.

‘Jij vroeg ernaar, en ik heb het opgeschreven. Ik kon er niet van slapen, maar hier is het.’ Samuth, mijn Cambodjaanse vriendin, gaf me een stapel papieren. Het was haar verhaal over de Pol Pot-periode. ‘Maar nu is het klaar! Wij denken niet aan vroeger. Dat is te pijnlijk.’ En toch luchtte het op.

Zelf liep ik rond in Cambodja gedurende de oorlog en hield ik jaren lang mijn mond. Mijn verhaal was niet belangrijk genoeg, vond ik, en bovendien woonde ik nou toch weer hier ... Eindelijk erover vertellen voelde als een diepe bevrijding.

Oorlogsverhalen van vrouwen zijn van alle tijden. Althans, dat zou je denken. In werkelijkheid heeft de geschiedschrijving zich veelal gericht op de veldslagen, het hoorngeschal of de tactische en politieke manoeuvres. Of op de heldendaden van het verzet. Verhalen van vrouwen, zeker van gewone vrouwen die gezinnen draaiend hielden of in het diepste geheim ‘gewone’ verzetsdaden verrichtten, zijn nauwelijks gehoord, laat staan op schrift gesteld. Het zijn ook geen gemakkelijke verhalen. Veelal akelige verhalen, vol angstige herinneringen. Als toehoorder voel je je onmachtig en klein, klemgezet in iets wat groots en bedreigend is. Als verteller moet je vaak eerst over honderd barrières heen klimmen.
‘Mijn verhaal is te klein, het is niet belangrijk genoeg, ik ben niet belangrijk genoeg.’ Deze gedachte gaat gepaard met gevoelens van schuld, onmacht en schaamte en de hoop dat het, door er niet meer aan te denken, vanzelf overgaat. Toch blijkt keer op keer dat juist het vertellen van deze verhalen iets in beweging zet, zowel bij degene die vertelt als bij degene die het aanhoort. De verhalen, waar ook vandaan en door wie ook verteld, hebben veel dingen gemeen. Het belangrijkste is dat het vertel-

len ervan, het gehoord worden, altijd helend is. Tegelijkertijd kan het op schrift stellen van dergelijke verhalen van levensbelang zijn, in persoonlijke en in politieke zin. Het op schrift hebben van verhalen over wat oorlog met onschuldige mensen doet, blijkt een belangrijk wapen om de internationale gemeenschap in beweging te zetten. Zo kan een einde gemaakt worden aan geweld tegen gewone mensen, en vooral tegen vrouwen.

Verbrand vlees

Het Genderberaad van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) bracht in 2005 een boek uit: *Op de toekomst gericht*. Hierin staan de oorlogsverhalen van gewone vrouwen uit Nederland, Nederlands-Indië en Uganda. Er ging een ander boekje aan vooraf: *De vergeten oorlog. Dagboek uit Noord-Oeganda*. In oktober 2004 reisde ik door Noord-Uganda, waar de wrede oorlog toen al achttien jaar in al zijn felheid woedde. ‘Vertel de wereld wat hier gebeurt’, was het verzoek dat ik keer op keer meekreeg. Het waren gruwelijke verhalen, maar ook verhalen over vertrouwen. Het waren vooral verhalen over doorgaan, soms met de moed der wanhoop, maar toch. Op thema-avonden in kerken en gemeenten over dat boekje kwam vaak de vraag boven: hoe deden wij, hoe deden onze moeders dat in ’40-’45? Dan kwamen de verhalen, zoals dat van mijn moeder Anna Koolma in *Op de toekomst gericht*:

> ‘Ik droom nog steeds van dwalen over de vlaktes, in de woestijn. Dat heeft te maken met de vlakte in Den Haag die ik moest oversteken. Dat komt omdat ik

doodsbenauwd was dat bij het oversteken van een stuk tussen twee bruggen het luchtalarm zou afgaan. Dat is wat mij in mijn dromen achtervolgt: vlaktes en luchtalarm, en altijd mensen op de vlucht, terwijl ik alleen maar mensen in schuilkelders heb gezien. Barbecueën kan ik nog steeds niet. Ik ruik dan weer mijn vader als hij thuiskwam van het puinruimen in Rotterdam, de lijken, het verbrande vlees. En toen hier kort geleden de sirene ging, de eerste maandag van de maand, en ik er net onderdoor liep, schrok ik vreselijk. Volgens mijn kinderen heb ik mijn angst wel op hen overgebracht.'

Bevrijdend

Zowel daar als hier bleek dat het vertellen van deze verhalen bijdraagt aan het ontmythologiseren van oorlog en geweld. Het is niet iets geheimzinnigs wat ons overkomt, niet iets heroïsch of noodlottigs, maar iets van mensen, met hun angst en wanhoop, hun moed en overlevingskracht. Tegelijkertijd bleek dat aan de hand van het vertellen van verhalen van hier, openheid komt voor verhalen van daar, en andersom. Die verhalen uit Uganda en Cambodja kunnen zo ver van ons bed voelen, maar leg je ze naast elkaar, dan zie je de parallellen met verhalen van onszelf, moeders, oma's. Dan zijn het opeens niet meer verhalen van 'stammentwisten in donker Afrika' of 'van die lui die toch altijd maar blijven vechten'. Dan zijn het verhalen van kwetsbare mensen die overleefden en ergens de kracht vandaan haalden om niet op te geven. Het zijn verhalen die het verdienen eindelijk verteld te worden. Het geeft vrouwen die ze vertellen, lucht. Het vlecht draden tussen jongeren en ouderen, tussen wat er nu gebeurt in Afrika, maar ook met families van Nederlandse troepen in Afghanistan en Irak en van ontwikkelingswerkers in crisisgebieden.

Verhalen vertellen ontmythologiseert oorlog en geweld

Het Genderberaad van de PKN plaatste in het *Ouderlingenblad* van maart 2008 een tweetal artikelen over de wijze waarop in de kerken omgegaan kan worden met dit soort verhalen. Ruimte geven om te vertellen is de sleutel tot het helen van vaak al heel oude wonden. Ds. Rien Wattel, lid van het Genderberaad en wijkpredikant van de oecumenische wijkgemeente De Ark in Hoofddorp, zegt daarin het volgende: 'Het vertellen van de verhalen werkt – uiteindelijk – bevrijdend. Het delen van angst, onmacht, verdriet én moed en durf, werkt helend. Daarbij gaat het om meer dan 'even één keer je verhaal mogen doen'. De kracht van het pastoraat van de kerk zit hem ook in de aanhoudende aandacht. 'Ik wil m'n verhaal wel honderd keer vertellen, maar na één keer vindt men het vaak al genoeg.' Vooral de eerste keren is 'gewoon laten vertellen' belangrijk, drie, vier, vijf keer laten uithuilen zonder meteen 'troost' te willen bieden: het luisteren is al troost! En dan de vertellers op eigen benen leren staan, zelf leren ontdekken hoe ze verder willen met hun verhaal. Want mensen hebben vaak

meer kracht dan ze zelf denken. Gewoon mogen vertellen helpt dat te ontdekken.'

Heel-maken

Hoe belangrijk het vertellen van verhalen is, is ook te zien in Uganda, waar ISIS WICCE (een internationale vrouwenorganisatie, die zich toelegt op het documenteren van ervaringen van vrouwen in conflictgebieden) vrouwengroepen uit vele conflictlanden traint om de verhalen te documenteren. Zo vertelde Cecilia Engole uit Uganda haar levensverhaal tijdens een bijeenkomst van Kerk in Actie voor lokale vrouwenorganisaties. Het staat bol van de oorlog: hoe ze een kind verloor, hoe haar huis werd platgebrand en hoe ze op een nacht met haar man en kinderen bijna werd vermoord door soldaten. 'Ik ging ervan in mijn bed plassen,' zei ze, 'en mijn man ook.' Je kon nauwelijks aan haar zien hoeveel het haar deed, maar af en toe brak haar stem. 'Maar', zei ze, Cecilia

'De kracht van het pastoraat van de kerk zit hem ook in de aanhoudende aandacht'

zo eigen, 'we moeten altijd oplossingen zoeken en nooit opgeven. Wij zijn christenen, wij moeten hoop geven.' In dit spanningsveld tussen tekenen van hoop en verhalen van wanhoop en verdriet worden de verhalen van vrouwen uit oorlogssituaties verteld en gehoord.
Deze verhalen vertellen 'van mensen, met hun angst en wanhoop, hun moed en overlevingskracht', schrijft Rien Wattel verder. 'Zo

sluit het aan bij vele woorden en verhalen van Jezus. Hij bracht het demonische en 'lot'-achtige van gebeurtenissen terug tot de maat van menselijke daden en gevoelens. Jezus liet mensen hun verhaal vertellen. Dat was het begin van heel-maken. Zo kan in de kerkelijke gemeente ruimte voor verhalen mensen een kans geven heel te worden en op te leven. Want als iemand haar of zijn mond niet meer opendoet om zijn of haar verhaal te vertellen, is hij of zij pas echt dood.'
Door het koppelen van de verhalen uit het heden en het verleden, van ver weg en dichtbij, van jonge vrouwen en oude vrouwen, dragen we bij aan een beter verstaan tussen mensen. Het haalt verhalen van vandaag de dag, van vrouwen uit oorlogsgebieden, dichterbij. Het zijn niet langer verhalen uit den vreemde, maar verhalen die ook ons raken. Het verbindt pastoraat hier met diaconaat daar.

Heel lange adem

Ruth Ojiambo Ochieng van ISIS WICCE is onvermoeibaar in het optekenen van de verhalen van vrouwen uit oorlogsgebieden. Ze pleit voortdurend voor een lange adem. Ze organiseert trainingsprogramma's op verschillende niveaus, voor slachtoffers en dorpsgemeenschappen. Vooral daar, in de dorpen, niet in klinieken met een één-op-één-therapie, zoals in Europa. 'Een meisje had uren lang zitten vertellen in een groepje andere meisjes. Eerst was haar gezicht star en onbewogen, emotieloos, maar het begon te leven, en aan het eind zei ze: 'Het was alsof er een pak van m'n hart viel." Kerken en hulporganisaties als Kerk in Actie en ICCO helpen daarbij. 'We hebben hulp nodig met een heel lange adem', aldus Ruth.
Het vertellen van oorlogservaringen schept ruimte, en het zet mensen in beweging. Mensen in de kerk van vandaag kunnen helpen en helen door ruimte te scheppen en mensen aan het woord te laten. Mensen van hier en mensen van daar, zodat ze op zoek kunnen naar hun kracht en hun adem, samen met ons.
De Nederlandse joodse schrijfster Etty Hillesum, die in de Tweede Wereldoorlog omkwam, zei dat heel mooi:

Maar dit ene wordt me steeds duidelijker:
dat jij ons niet kunt helpen,
maar dat wij jou moeten helpen;
en door dat laatste helpen we onszelf.
En dit is het enige
wat we in deze tijd kunnen redden
en ook het enige waar het op aankomt:
een stukje van jou in onszelf, God.
En misschien kunnen we er ook aan mee-werken
jou op te graven
in de geteisterde harten van anderen.

— Elise Kant is relatiebeheerder voor Afrika bij Democratisering en Vredesopbouw (D&V) van ICCO Kerk in Actie.

Kan een terrorist zijn gelaat terugkrijgen?

Godsdienst is, zo lijkt het, hoofdschuldig aan de opkomst van en de support voor terrorisme. Maar bestaat er eigenlijk wel zoiets als 'godsdienstig' of 'religieus' geweld? Een onderzoek naar de rol van godsdienst in gewelddadige conflicten.

'Wil je mij soms doodschieten? Jij idioot!' Ivo Markovic, franciscaan van Bosnisch-Kroatische komaf, stond tegenover de Bosnische soldaten. Hij was met een paar andere franciscaner monniken dwars door de Kroatische militie heen gelopen, en nu dreigden Bosnische moslims hen dood te schieten.
De strijd tussen Bosniërs en Kroaten in Bosnië-Herzegovina had godsdienst gelijkgesteld aan etnische identiteit. Religieuze leiders hadden wapens gezegend. Er waren duizenden doden gevallen. Nu was Ivo Markovic boos. Niet alleen werd zijn eigen dorp door Bosnische milities bestookt, op hun beurt namen ook de Kroaten de moslimdorpen in de omgeving onder vuur. Markovic schold de Bosnische soldaten uit en liep door, dwars door hun linies heen, op zoek naar de imam van het naburige dorp Maljina. De soldaten bleven verbluft achter. Toen de franciscanen de imam hadden gevonden, volgde een kort overleg tussen de geestelijken. Besloten werd de legercommandanten van beide zijden uit te nodigen voor een gesprek in een lokaal café. De legerleiders gingen hierop in, en onder de indruk van het pact tussen de imam en de pater, sloten ze een niet-aanvalsverdrag. Later zou de regio het geweld niet bespaard blijven, maar de Bosnische en Kroatische commandanten zouden de wederzijdse dorpen niet meer bestoken.
Markovic zette zich in voor vrede en gebruikte daarvoor zijn status als geestelijke. Toch was ook hij getekend door de ellende van de Balkan-oorlog. Zijn vader was doodgeschoten, samen met negen andere leden van zijn familie. Ondanks de woede en de pijn besloot Markovic dat hij zich niet zou laten leiden door gevoelens van vergelding. 'Ik besefte dat ik iets moest doen. Ik moest de omstandigheden veranderen die hadden geleid tot de moord op mijn geliefden. Deze eerste stap zetten was moeilijk. Maar ik besefte dat de moordenaars, onze vijanden, ook slachtoffers zijn. Hierdoor vond ik nieuwe energie om me voor vrede in te zetten.'[1]

Cyclisch

Geweld genereert zichzelf. Daden van geweld roepen andere gewelddaden op. Denkers als René Girard noemen geweld daarom cyclisch. Vanuit dit perspectief draagt geweld een oordeel in zich over de

(bedreigende, gewelddadige) ander. Geweld is dan zogezegd een vergelding voor de gewelddaad van deze ander, of voor een gewelddaad gepleegd door iemand die, of een systeem dat door het slachtoffer wordt vertegenwoordigd. Wie zich in de cyclus van het geweld bevindt, heeft altijd een reden tot vergelding. Geweld bouwt in veruit de meeste gevallen voort op eerder geweld en anticipeert bijna altijd op volgend geweld. Markovic legt zijn vinger op de zere plek van dit mechanisme; hij laat zich niet reactionair meeslepen door deze cyclus en zoekt de vergelding niet, maar beschouwt juist ook de gewelddaders als slachtoffers. Een dergelijk besef is ook terug te vinden bij andere vredeswerkers, zoals Nelson Mandela.[2]
De vraag die mij hier vooral interesseert is, welke rol godsdienst speelt en kan spelen in de gewelddadige escalatie van conflicten. Deze rol kan zowel positief als negatief zijn. Ik wil deze vraag beantwoorden door eerst in te gaan op de vraag of godsdienstig geweld eigenlijk wel bestaat. Vervolgens zal ik drie gerelateerde thema's bespreken: de rolverdeling tussen dader en slachtoffer, het gekozen trauma en de categorisering van de ander. Ten slotte zal ik een poging wagen om een lijn uit te zetten waarlangs geweld kan worden geanalyseerd. Meer dan een lijn is dit echter niet.

Structureel en cultureel

Over godsdienst en geweld wordt al duizenden jaren geschreven. Maar nooit zo veel als nu. Het debat erover raakte in een stroomversnelling nadat op 11 september 2001 het World Trade Center en het Pentagon door

toestellen van American Airlines werden geraakt. Het debat drong diep door in de maatschappij, in de politiek, en beïnvloedde zelfs de rechtspraak. Godsdienst speelt in dit debat een opvallende rol. Godsdienst is, zo lijkt het, hoofdschuldig aan de opkomst van, en de steun voor terrorisme. Maar bestaat er eigenlijk wel zoiets als 'godsdienstig' of 'religieus' geweld?
De populaire betekenis van het woord 'geweld' is, enigszins gesimplificeerd, het plegen van een daad waarbij het ene individu het andere pijnigt, martelt, doodt, vernedert enzovoort. Geweld veronderstelt een *subject* en een *object*: een subject dat geweld pleegt, en een *object* dat geweld wordt *aangedaan*. Geweld is daarom het gevolg van een bepaalde *verhouding* tussen subject en object. Onder subject kan in dit verband zowel een individu als een organiserende instantie, een structuur of een systeem worden verstaan. Dan spreekt men van structureel geweld (een term van Johan Galtung uit 1969), linguïstiek of discursief geweld (termen die Beatrice Hanssen, maar ook Michel de Certeau gebruikt) of cultureel geweld (alweer Galtung). Deze complexe termen bedoelen aan te geven dat een gewelddaad altijd voortkomt uit de culturele, linguïstische of structurele context waarin deze verschijnt. De geweldpleger hoeft zich niet altijd van deze achtergrond bewust te zijn. In dit perspectief bestaat er dan ook geen duidelijk onderscheid tussen een moord en de structuren waardoor deze moord wordt georganiseerd of waardoor deze wordt gerechtvaardigd. Het onderscheid is kwantitatief. Een verkrachting is gewelddadig, maar de seksistische cultuur waarin een verkrachting plaatsvindt en die de rechten van vrouwen in dit verband bagatelliseert, evenzeer.

Als structureel geweld bestaat, bestaat er dan ook godsdienstig geweld? Waarom mensen elkaar geweld aandoen, is de meer theoretische en analytische vraag die voortkomt uit het feit *dat* mensen elkaar geweld aandoen. Dit feit vormt dus het begin. De gewelddaad is als daad niet afhankelijk van iemands godsdienst. Geweldpleging is niet typisch godsdienstig. Ze is veeleer menselijk. Wanneer er dus over 'godsdienstig geweld' wordt gesproken, wordt daarmee bedoeld dat godsdienst een rol speelt in de contextualisering van de gewelddaad. Geweld wordt zo een betekenis gegeven aan de hand van een godsdienstige overtuiging; of de morele veroordeling van een gewelddaad wordt juist onmogelijk gemaakt door godsdienstige aannames (bijvoorbeeld de besnijdenis van meisjes, rassenscheiding, het slaan van kinderen of de rechten van andersgelovigen). De betekenis van geweld overstijgt zo de daad van het geweld en speelt vervolgens een belangrijke rol bij de ideologische of godsdienstige voorbereiding van een volgende gewelddaad. Op deze manier kan godsdienst een belangrijke factor zijn in de hierboven beschreven cyclus van geweld.
De rol van godsdienst bij deze contextualisering van geweld kan uiteraard ook positief zijn. Dat is bijvoorbeeld het geval wanneer geweld moreel wordt geïdentificeerd met kwaad, wanneer gewezen wordt op de mens als beelddrager van God of wanneer de nadruk wordt gelegd op verzoening.

Meer aan de hand

Geweldpleging vindt nooit plaats in een zuiver godsdienstige context, eenvoudigweg omdat een dergelijke context niet bestaat. De context is altijd groter en breder dan de godsdienstige ervaringen en de godsdienstige betekenismodellen alleen. Er is altijd meer aan de hand. Economische, politieke, seksistische, historische, racistische en psychologische factoren dienen alle nauwgezet in kaart te worden gebracht wanneer men een zogenoemde godsdienstige twist beoogt te analyseren. Maar ook aan de hand van deze factoren kan geweld niet afdoende worden begrepen. Sociaal-psychologische factoren als woede, achterdocht, competitie, roddel, rivaliteit, haat, kick vormen de primaire menselijke emoties die geweld omgeven. Deze factoren zijn menselijk, niet godsdienstig.
Maar deze factoren kunnen vervolgens wel aan de hand van een godsdienstige overtuiging worden gecontextualiseerd. Het object van haat kan bijvoorbeeld worden ingevuld.

De meeste daders van geweld zien zichzelf als slachtoffers, hun slachtoffers als daders

Roddel kan de vermoedelijk boze bedoelingen van een andere groep als onderwerp hebben. Rivaliteit kan een andere cultuur als rolmodel en als concurrent nemen. Wanneer dit gebeurt, ontstaat er een legitimering of een veroordeling van het geweld, dat nieuw geweld kan oproepen. Deze (economische, politieke, godsdienstige) factoren kunnen zogezegd het geweld conserveren in een cyclus van geweld; op een of andere manier mobiliseren ze de menselijke emoties en richten ze die op specifieke onderwerpen. Deze emoties zijn, evenals de mogelijkheid van geweld, niet typisch christelijk, islamitisch of linguïstisch. De wijze waarop deze worden gebruikt (de contextualisering), kan dat wel zijn. Het valt niet te ontkennen dat godsdiensten een belangrijke rol vervullen bij deze contextualisering door bijvoorbeeld een gewelddaad als goed of kwaad te bestempelen, het bloed van westerlingen *halal* te noemen, de doodstraf voor kinderen te legitimeren op grond van de satisfactietheorie of een oorlog als een rechtvaardige oorlog te kenschetsen.

Het begrip godsdienstig geweld dient dus naast vele andere begrippen te functioneren om het uitermate complexe fenomeen geweld te analyseren. Ik richt me nu op de thema's die alle een belangrijke rol in de contextualisering en de conservering van geweld spelen: de wisselwerking tussen dader en slachtoffer, het gekozen trauma en de categorisering van de ander.

Wisselwerking

De meeste daders van geweld zien zichzelf niet zozeer als daders, maar als slachtoffers; hun slachtoffers beschouwen zij als daders. Daders zien zichzelf vaak als degenen die een eerder geweld, gepleegd door hun slachtoffer, vergelden. Soms gaat dit zeer ver terug in de geschiedenis. Soms ook is het van recente datum. De 'gewelddaad van de ander' die moet worden vergolden, kan variëren van economische achterstand en sociale discriminatie tot volkerenmoord.

Soms ook is deze gewelddaad (ten dele) imaginair en geprojecteerd, zoals de nationaalsocialisten een joodse samenzwering vermoedden, zoals de Hutu's in Rwanda een coup en een invasie van de Tutsi's verwachtten, zoals de Ambonese christenen een islamisering van Ambon, en de Ambonese moslims een christianisering van Ambon vermoedden, of zoals de Serven allerlei islamitische complotten publiceerden. In dat geval ontstaat er een sfeer waarin de dader zichzelf als slachtoffer kan beschouwen van een (toekomstige) gewelddaad.
Het slachtofferschap van de dader is een riskant psychologisch gegeven. Het kan zeer handig worden uitgespeeld in een politieke, godsdienstige of economische context.
Het perspectief op het wij als slachtoffer vergroot de eenheid en richt de energie van een groep naar buiten. Ten tijde van een sociaaleconomische crisis kan dit slachtoffergevoel eenvoudig worden gemobiliseerd. Wanneer iemand roept: 'Wij zijn slachtoffers', en deze uitspraak vervolgt met: 'En dat pikken wij niet langer', is succes doorgaans verzekerd.
Ook de Bosnisch-Kroatische franciscaan Ivo Markovic ziet de moordenaars van zijn familie als slachtoffers. Hij ziet hen echter niet als slachtoffers van een geweld dat zij gelegitimeerd kunnen projecteren op hun slachtoffers, maar primair als slachtoffers van hun eigen geweld.

Trauma's

Het slachtoffergevoel kan worden versterkt wanneer er een trauma wordt gekozen, waardoor daders van geweld in staat worden

gesteld zichzelf als slachtoffers van eerder geweld te beschouwen. Dit thema is nauwgezet uitgewerkt door Vamik Volkan.[3] Een gekozen trauma is een collectieve mentale representatie van een (historische) gebeurtenis die een dramatisch verlies heeft veroorzaakt, en vervolgens een diep gevoel van vernedering. Dergelijke trauma's, die soms sociaal amper nog spelen, kan nieuw leven worden ingeblazen. Leiders kunnen met behulp daarvan een sociale identiteit versterken.

Slobodan Milosevic heeft dit mechanisme zeer goed doorzien. Hij revitaliseerde in 1988 en 1989 de slag van Kosovo uit 1389 door de verslagen Servische prins Lazar opnieuw te begraven en hem te doen 'opstaan' in een nieuw Servië. In de mythologie die rondom Lazar gepropageerd werd, werd de verslagen prins geassocieerd met de lijdende Christus. Op deze manier konden de Serven hun strijd tegen de moslims beschouwen als een vergeldingsoorlog.

Op dezelfde wijze revitaliseerde Ustad Ja'far Umar Thalib, de leider van de Laskar Jihad in Indonesië, de gedwongen christianisering van het dorp Waai in 1670. De revitalisering van dit trauma was sterk antikoloniaal gekleurd. Daardoor kon de aanval in 2000 op dit dorp gerechtvaardigd worden als een humanitaire missie, met als doel een historische fout te rectificeren.

Categorisch geweld

Het meeste geweld dat als etnisch, politiek of godsdienstig geweld gedefinieerd wordt, is onpersoonlijk geweld. De aanhangers van Mwai Kibaki in Kenia werden niet gedood omdat het rotzakken waren, maar omdat ze leden waren van de Kikuyu-stam. Nicholas Berg werd door Abu Muzab al-Zarqawi niet onthoofd omdat hij een rotzak was, maar omdat hij Amerikaan was. De meeste mensen worden gedood omdat ze een categorie vertegenwoordigen: Amerikanen, westerlingen, fundamentalisten, hindoes, islamieten, Hutu's enzovoort. De gewelddader poogt een categorie te schaden door een representant ervan geweld aan te doen. Voorafgaand aan dit geweld vindt een scherpe differentiëring plaats, waarbij de ander als niet-humaan of zelfs bedreigend wordt afgeschilderd. De categorieën waarmee deze ander wordt gedefinieerd, schuiven vervolgens voor de concrete verschijning van deze ander. Dit bemoeilijkt herkenning tussen dader en slachtoffer en vereenvoudigt het geweld dermate dat het morele gevoel van de dader wordt gedoofd.

Het denken in categorieën is overigens niet typisch politiek of religieus, het is veeleer een politieke of religieuze invulling van een typisch menselijk fenomeen. Denken in categorieën biedt de mogelijkheid je de wereld eenvoudig voor te stellen. De religieuze of politieke inkleuring daarvan impliceert een conservering van deze categorieën aan de hand van goed en kwaad, vriend en vijand. De solidariteit met mensen van de eigen categorie is doorgaans groter dan die met mensen van de andere categorie, ongeacht welke categorie nu moreel beter is. In het Westen is bijvoorbeeld de solidariteit met de slachtoffers van '9/11' groter dan met slachtoffers uit Kaboel of Bagdad, terwijl in Indonesië de solidariteit met 'de vermoorde burgers van Afghanistan en Irak' groter is dan die met de slachtoffers van de aanslag

op 11 september 2001. De slachtoffers die aan de andere kant vallen, worden doorgaans vergeten.

Perspectief

Is het mogelijk cyclisch geweld te doorbreken, een gekozen trauma te doorzien en al te simpele categorisering te vermijden? Een antwoord op deze vragen zou nogal pretentieus zijn. Toch dienen deze vragen te worden gesteld, in de hoop dat mogelijke antwoorden kunnen leiden tot het doorzien van geweld. De belangrijkste vraag is eigenlijk de vraag naar het beginpunt van de analyse. Dit beginpunt dient mijns inziens te liggen bij individueel geweld. Een individuele mens wordt geweld aangedaan door een individuele dader. De namen van deze mensen moeten genoemd worden. De angst, de woede, de kick die direct op de gewelddaad betrekking hebben, moeten benoemd worden. Dat wil zeggen dat de primaire gevoelens worden beschreven. Daarna moet een inductieve beweging volgen, waarbij de interpreterende cirkels om deze twee mensen steeds groter worden. Achtergronden, geschiedenis, geheugen, posities, ideologische en godsdienstige perspectieven dienen te worden geanalyseerd. Netwerken die door dader en slachtoffer worden gerepresenteerd, dienen duidelijk te worden beschreven, voor zover dit mogelijk is. Dit proces zou de dehumaniserende werking van de hierboven beschreven mechanismen (geweldscyclus, trauma en categorisering) zo aan de orde kunnen stellen dat er geen representant van een categorie verschijnt, maar een individu met een biografie, die altijd meer met 'mij' gemeen heeft dan ik op het eerste gezicht kan vermoeden.
Het lijkt mij dat op deze manier zelfs een terrorist zijn gelaat terug kan krijgen en als mens kan worden neergezet.

— Dr. Lucien van Liere werkte als docent systematische theologie en westerse filosofie aan de Sekolah Tinggi Teologi Jakarta en promoveerde in 2006 op een theologisch en wijsgerig onderzoek naar geweld en oordeel. Momenteel is hij betrokken bij het project 'Religion and Conflict' bij ICCO Kerk in Actie en het Hendrik Kraemer Instituut.

Noten

1 David Little (redactie) / Tanenbam Center for Interreligious Understanding, *Peacemakers in Action. Profiles of Religion in Conflict Resolution*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007, 111.

2 Nelson Mandela, *Long Walk to Freedom. The Autobiography of Nelson Mandela*, New York: Little, Brown & Company, 1994, 495.

3 Vamik Volkan, *Blood Lines. From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism*, Boulder: Westview Press, 1997, 48-49, 117, 57-69. Vamik Volkan, *Blind Trust. Large Groups and Their Leaders in Times of Crisis and Terror*, Charlotteville: Pitchstone Publishing, 2004, 48-49, 53, 153.

Opvoedtic/k

Tijdens ons verblijf in Rusland werd de pedagogische tik afgeschaft. In diezelfde tijd werden onze kinderen geboren. Terug in Nederland zijn we dus rijker aan kinderen, armer aan opvoedhulpmiddelen. Nu was het onze eer als ouders altijd al te na ons kroost de goede richting in te *slaan*. Zo redeneert ook de anti-tiklobby: geweld is een teken van onmacht, onmatigheid, onredelijkheid bij de ouders. Mep-ouders zijn nep-ouders. Ondertussen schendt deze wet, gelanceerd door een CDA-minister, het bijbelse principe 'Wie zijn roede spaart, haat zijn zoon' (Spreuken 13, 24). Verscheidene Europese landen hebben zo'n wet aangenomen, maar het past griezelig goed bij ons geciviliseerde, gesecularisseerde, geïndividualiseerde landje. De gemiddelde Nederlander is steeds minder fysiek ingesteld. En Zwarte Piet heeft geen roe meer. Beschaving betekent bezuiniging: opvoeding met de kaasschaafmethode.

Nederland heeft het kind met het badwater weggegooid. Angst voor kindermishandeling sloot het goede gebruik van de 'roede' uit. Maar angst is een slechte pedagoog. Verbied dan ook dat een vader zijn dochter knuffelt. En schrap de bijbelteksten waarin staat dat God de Vader zijn volk slaat, en zijn beminden kastijdt. Wij zijn God niet: we slaan al gauw te hard, door onze emoties. Maar we slaan ook door, als we fysieke aanraking helemaal uit onze tuchtiging bannen. Hier gelden dezelfde criteria als voor andere bestraffingen: beheerst, consequent, liefdevol. Wie zo optreedt, heeft zijn zoon lief. En zijn dochter.

In het boek *In India* beschrijft schrijver-predikant Adrian Verbree hoe zijn reisgenoot de bedeljochies aanpakte die uit frustratie tegen zijn auto schopten: hij gaf hun een pak slaag en een donderpreek. Verbree vertelt hem dat 'het totaal verweekte Nederland nog wat kan opsteken van dit ingrijpen Indiase stijl'. Precies. Juist in culturen waar kinderen veel applaus krijgen, krijgen ze ook klappen. Liefde en roede vormen een bijbelse, interculturele, menselijke combinatie.

— Ikenius Antuma (38) houdt van Jezus en Petra, neushoorns en voetballen en nog veel meer. Hij studeerde in 1997 af aan de Theologische Universiteit in Kampen (gereformeerd vrijgemaakt). Hij werkte acht jaar in Rusland als studentenstafwerker. Nu woont hij in Arnhem met zijn gezin en doet hij uitzendwerk in afwachting van een 'echte' job.

Civil religion *of gevaarlijke romantiek?*

De IJzerbedevaart in Diksmuide

Moeten wij tranen laten over de teloorgang van de op het eerste gezicht enigszins gedateerde Vlaamse manifestatie die IJzerbedevaart heet? Tot op zekere hoogte, want vrede, vrijheid, verdraagzaamheid bond martialen en pacifisten.

Op 16 maart 2008 raakte bekend dat er een einde komt aan een 88 jaar oude traditie die in Vlaanderen ieder jaar opnieuw de gemoederen in beweging bracht: de jaarlijkse bedevaart naar de graven van de IJzer te Diksmuide ter herdenking van de Vlaamse doden tijdens de Eerste Wereldoorlog. Het IJzerbedevaartcomité zal, blijkens het persbericht, nog wel een themadag organiseren onder de enigszins frivole titel 'Diksmuide ijzersterk', waarbij de drie grondwoorden uit het zogeheten Testament van het IJzerfront – 'vrede', 'vrijheid' en 'verdraagzaamheid' – aan bod zullen komen in straattheater, muziek en verschillende gezinsactiviteiten.
Het meest opvallend was daarbij nog niet eens zozeer de beslissing zelf van het IJzerbedevaartcomité als wel de schouderophalende onverschilligheid waarmee deze ontvangen werd. De landelijke kranten maakten er ergens op de achterbladzijden kort melding van; op de nieuwssite van de Vlaamse Radio- en Televisieomroep zocht men vergeefs naar een bericht.

Gewaagde combinatie

Toch is het nog niet zo heel lang geleden dat jaarlijks zo'n honderdduizend Vlamingen op de laatste zondag van augustus naar het West-Vlaamse Diksmuide trokken om biddend en zingend de herinnering levend te houden aan de Vlaamse soldaten in de 'Grote Oorlog' en hun verzet tegen de Franstalige overheersing van België. Tot diep in de jaren negentig speelde de IJzerbedevaart zelfs een belangrijke rol in de emancipatiestrijd van de Nederlandstaligen in het Belgische staatsverband, dat sinds zijn onafhankelijkheid in 1830 gedomineerd werd door een al te arrogant establishment van Franstalige bourgeoisie. En dit met niet gering succes: onderwijs in het Nederlands werd mogelijk, Nederlandstalige Belgen waren niet langer

tweederangsburgers, en uit het unitaire 'Belgique' groeide een federale staat waarin Vlaanderen zelfs een eigen regering kreeg. De Vlaamse Beweging, die in het testament van de frontsoldaten van de Eerste Wereldoorlog haar inspiratie vond, behoort in dit opzicht tot de winnaars van de geschiedenis. En hoe bedenkelijk de verheven romantiek van het Vlaamse nationalisme soms geweest mag zijn, het is een historische prestatie van formaat dat dit emancipatieproces altijd relatief geweldloos is verlopen. Zelfs de uitroep 'Geef ons wapens!' door de jonge Wilfried Martens, later de langst regerende premier en architect van het federale België, veranderde daar niet veel aan. Ook Martens begon zijn imposante carrière overigens met een omstreden redevoering tijdens de IJzerbedevaart, die unieke en in de ogen van buitenlandse waarnemers moeilijk na te voelen mengeling van volks katholicisme, negentiende-eeuwse romantiek en nationalisme, verbonden met oprecht pacifisme en 'modern' burgerbewustzijn. Deze gewaagde combinatie lokte mensen uit alle geledingen en van allerlei pluimage ieder jaar weer naar Diksmuide. Daar hoorden zij, tussen het tromgeroffel, het vendelzwaaien en tot slot de 'drie nationale hymnen' – de Vlaamse Leeuw, het Wilhelmus en de Stem van Suid-Afrika –, toespraken die gedragen werden door een diep doorleefde humaniteit en een welgemeende afkeer van iedere vorm van geweld.

Geen politieke, ethische of wijsgerige theorie zal in staat zijn zo veel tegenstellingen te overbruggen

Lange doodsstrijd

'Nooit meer oorlog' staat in uitdagend grote letters en in vier talen op de 84 meter hoge IJzertoren, die men al van vele kilometers afstand boven de Vlaamse polders ziet verrijzen. Geen enkele politieke, ethische of wijsgerige theorie zal ooit nog in staat zijn zo veel tegenstellingen te overbruggen als de jaarlijkse bedevaart naar de IJzer. Want waar anders dan op de IJzervlakte zag men rabiate atheïsten ingetogen zwijgen tijdens de 'heilige eucharistie'? Of linkse intellectuelen met betraande ogen de eed van trouw aan Vlaanderen uitspreken, gezeten naast conservatieve scherpslijpers en alternatieve kunstenaars, ministers en ambtenaren, industriëlen en arbeiders. Zij allen vonden wel een of ander motief om de lange reis naar deze uithoek van Vlaanderen te maken.

Geen wonder dat de buitenlandse pers, onwetend van de geweldloze Vlaamse emancipatie, geen raad wist met deze kleurrijke massabijeenkomst. Geen wonder ook dat in de jaren tachtig dit subtiele evenwicht verbroken kon worden, toen de beelden van al dit tromgeroffel en vlagvertoon neonazi's zonder het minste historische besef naar Diksmuide lokte. En al waren het slechts enkelingen, het volkskatholieke zacht-nationalistische pluralisme van de IJzerbedevaarten bleek niet opgewassen tegen zo veel modern verlangen naar eenduidigheid. Want wat bezielt extremisten anders dan de

angst voor het onzekere spel van de veelheid? De komst van deze militanten van de duidelijkheid was slechts de voorbode van toenemende interne spanningen tussen de zoektocht van een zich emanciperende natie naar identiteit enerzijds en een door het bloed van de geschiedenis getekende roep naar vrede en verdraagzaamheid anderzijds.

Een volgende, bijna logische stap in het verval was de bestorming van de vredestoren in 1996 door aanhangers van het Vlaams Blok (tegenwoordig: Vlaams Belang), die het organiserende IJzerbedevaartcomité ervan beschuldigden de idealen van de IJzer te verraden en een al te progressieve koers te varen. De intrede van geweld op de 'heilige' IJzervlakte luidde meteen ook de lange doodsstrijd in van de bedevaarten, die nu definitief zijn beslag gekregen heeft. Al tien jaar lang organiseert het Vlaams Belang onder zeer matige belangstelling zelfs zijn eigen IJzerwake, een flauwe kopie van de oude bedevaarten, met mensen van het grote gelijk gezellig onder elkaar. De organisatoren van de bedevaart naar de echte IJzertoren, die het inmiddels officieel tot nationaal monument van de Vlaamse Gemeenschap had gebracht, slaagden er ondanks deze officiële steun niet meer in het tij te keren. In 2007 vonden nog ongeveer tweeduizend mensen de weg naar Diksmuide. En ook de traditionele 'toespraak van de voorzitter van het IJzerbedevaartcomité', die decennia lang een politicus van formaat was, haalt al jaren de krant niet meer.

Mooi geweest?

Moeten wij nu tranen laten over de teloorgang van deze op het eerste gezicht enigszins gedateerde manifestatie? Zullen zelfs de meest welwillende sympathisanten van deze bijeenkomst niet moeten toegeven dat het mooi geweest is en dat met het nieuwe, federale België iets bereikt werd waarvan de frontsoldaten ooit hadden durven dromen? Dit is niet geheel onwaar. Toch heeft de implosie van een opmerkelijke 'civiel-religieuze' manifestatie als de IJzerbedevaart een betekenis die ver over de nauwe grenzen van de Vlaamse provincie heen gaat en die juist vandaag meer dan voorheen te denken geeft. Smaken verschillen, en over de soms martiaal-pathetische stijl van de vroegere IJzerbedevaarten kan men twisten. Maar op een of andere manier droeg de gang van de bedevaarders een synthese in zich die in het Europa van vandaag ver te zoeken is, de synthese namelijk tussen een universele gemeenschap tussen alle mensen en de

Wereldburgerschap zonder identiteit is leeg

klaarblijkelijke noodzaak van een particuliere geborgenheid die deze verdraagzaamheid juist mogelijk maakt.
Wereldburgerschap zonder identiteit is leeg en leidt bijna onvermijdelijk tot het verkrampt en angstvallig vasthouden van waarden en waarheden dat vandaag de dag fundamentalisme wordt genoemd. En de zoektocht naar een eigen identiteit die niet vanuit zichzelf gericht is op een universele overeenstemming tussen alle mensen, verliest zichzelf in het blinde waas van

woede dat recentelijk door Peter Sloterdijk beschreven werd als de vernietigende dynamiek van de geschiedenis. Door principiële en theoretische constructies kan een dergelijke synthese nooit bereikt worden; universele gerichtheid en particuliere geborgenheid zijn slechts moeizaam met elkaar te verbinden, zoals de discussies over religie in de samenleving vandaag de dag laten zien.

Ritueel bewustzijn

Maar misschien zijn rituelen of bedevaarten mogelijk die de hoop op deze onmogelijke noodzakelijkheid levend houden. De Amerikaanse socioloog Robert Bellah sprak al in de jaren zestig over een *civil religion* die de mensen door rituelen en plechtigheden een houvast biedt om het pluralisme van waarheden te affirmeren zonder de eigen concrete en intieme opvattingen te hoeven opgeven. Talloze studies sinds Bellah hebben laten zien dat de dynamiek van de Amerikaanse samenleving, ondanks vele problemen en bezwaren, voor een groot deel te danken is aan haar vermogen door een ontwikkeld ritueel bewustzijn particuliere overtuigingen te verbinden met een universele humane oriëntatie. De crisis van het fundamentalisme die de Europese samenlevingen momenteel bezighoudt, lijkt juist verband te houden met een steeds verder uit elkaar groeien van beide perspectieven. Of de IJzerbedevaart een modelvoorbeeld is van *civil religion*, wordt niet geheel ten onrechte door velen betwijfeld; uiteindelijk is ook deze manifestatie ten onder gegaan aan de interne, onhoudbare spanning tussen een particuliere ('nationalisme') en een universele ('vrede, vrijheid, verdraagzaamheid') oriëntatie. Verontrustender echter dan het neoromantische, volkskatholieke karakter van de IJzerbedevaart zelf is het klaarblijkelijke onvermogen deze civiel-religieuze synthese, die mensen van de meest uiteenlopende kleur en overtuiging bij elkaar bracht, verder te ontwikkelen.

Het zou wel eens kunnen zijn dat deze onmogelijkheid niet zozeer aan het karakter van de bedevaart toegeschreven moet worden als wel aan een bredere maatschappelijke ontwikkeling die steeds meer gewelddadige trekken begint te vertonen: universeel georiënteerde intellectuelen die hun neus ophalen voor de kleinmenselijke kwetsbaarheid enerzijds en door onzekerheid gekwelde verongelijkte burgers die hun heil zoeken in al te vaste concrete zekerheden anderzijds. Het behoort tot de al te vaak vergeten verdiensten van het christelijke godsgeloof juist deze perspectieven met elkaar te kunnen verbinden. Er is ongetwijfeld een samenhang tussen de toenemende verstomming van het christelijk geloof en het verdwijnen van een draagvlak voor een Vlaamse kermis als de IJzerbedevaart. Er zijn goede redenen om deze teloorgang te betreuren en als uitgangspunt te begrijpen voor een kritische bezinning op de civiele en civiliserende betekenis van religie.

— Dr. Inigo Bocken is coördinator van het Centrum voor Ethiek aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

‘De wereld humaniseren, dat is de uitdaging’

Casimira Rodriguez, voormalig minister van Justitie van Bolivia, over religie, geweld en Jezus Christus

‘Allereerst wil ik God danken voor mijn ouders: ik heb thuis nooit met geweld te maken gehad. Ondanks alle armoede was er altijd liefde. Mijn familie hoorde niet bij een kerk, maar nam wel deel aan de traditionele religieuze gebruiken van de Andes. Mijn ouders waren ervan overtuigd dat er een God was. Ze leerden ons daarom open te staan voor de armen, want God was in hen aanwezig.’

– Hoe werd u voorvechtster van sociale gerechtigheid in uw land?

‘Een van de gewelddadigste perioden in Bolivia was het jaar 1985, toen duizenden mijnwerkers werden ontslagen. Om voor hun rechten op te komen organiseerden zij de ‘Mars voor het leven’, een tocht van een week naar de regeringszetel in La Paz. Ze werden met geweld door het leger teruggedreven. Er vielen veel gewonden. Zonder hoop keerden ze naar huis terug. Ook de periode van de militaire dictaturen in de jaren zeventig en tachtig was gewelddadig: sociale leiders werden gevangengenomen, gemarteld of verbannen. Zelfs nu, na de terugkeer van de democratie, gaat het geweld door. Denk aan de oorlog om water in Cochabamba in 2001 en de oorlog om gas in La Paz in 2004.’

– Kent u geweld in uw eigen leven?

‘Op school kreeg ik voor het eerst met geweld te maken. Ik was, als kind van *indígena’s* (inheemse, oorspronkelijke inwoners – redactie), met mijn traditionele kleren en mijn eigen taal, anders dan de kinderen van de mijnwerkers. Ze trokken om beurten aan mijn lange vlechten, en ik begreep niet waarom ze mij moesten hebben. Thuis kreeg je alleen maar straf als je iets verkeerds gedaan had. Ik had die kinderen toch niets gedaan? Bij ons vochten kinderen nooit met elkaar. Iedereen was bezig met zijn of haar taak. Je had geen tijd om slechte dingen te leren. Ik leed erg onder die pesterijen. Ik had het gevoel dat ze me bang wilden maken. Ik wilde niet meer naar school.

Als jong meisje kreeg ik met geweld te maken toen ik als huishoudelijke hulp bij een gezin in de stad terechtkwam. Ik werkte daar meer dan achttien uur per dag. Ik moest klaarstaan voor een grote familie – kleinkinderen, kinderen, ouders, grootouders, schoonfamilie. Rust werd me niet gegund, en ik kreeg ook geen salaris; dat zouden ze voor me opsparen. Dat ik uitgebuit werd, werd totaal niet opgemerkt. Ik hoorde toch bij het gezin? Ze hadden mij in hun macht. Ik mocht met niemand van

buiten meer contact hebben. Zo werkte ik meer dan twee jaar zonder salaris. Toen de autoriteiten erachter kwamen, werden ze door mijn werkgeefster omgekocht. Voor *indígena*-vrouwen is dit het meest voorkomende geweld. Vanwege de lage status die werken in het huishouden heeft, vanwege de traditionele kleding en de andere huidskleur. Zelfs in ander werk, ook bij de protestbewegingen, kom je deze vorm van onderdrukking en geweld tegen. Een *indígena*-gezagsdrager moet veel meer moeite doen om gerespecteerd te worden: macho-mannen stellen veel meer eisen. Het is een constant gevecht om al deze barrières te overwinnen.'

– Hoe kijkt u daar als christen tegen aan?
'Voordat ik bij een kerk hoorde, zat ik al in een organisatie waarin ik leerde nadenken over het onrecht dat wij, vrouwen in huishoudelijke dienst, in Bolivia ondervinden. Toen raadde iemand mij aan het woord van God te leren kennen. Voor het eerst van mijn

Casimira Rodriguez werd in 1966 geboren in Bolivia. Ze werd voorvechtster van de gelijkberechtiging van vrouwen die als hulp in de huishouding werken. Ze hielp de Domestic Workers' Union oprichten en was van februari 2006 tot januari 2007 minister van Justitie in Bolivia. Rodriguez was Bolivia's eerste *indígena* (= inheemse) Quechua-vrouw op een ministerspost. Het was en is haar doel corruptie en inefficiëntie in het rechtssysteem te bestrijden door vertrouwen en humaniteit op te bouwen en te stimuleren.
Op dertienjarige leeftijd belandde Rodriguez vanuit haar dorp in Mizque in de stad Cochabamba als hulp in de huishouding. Van de belofte dat ze in ruil daarvoor de scholing en de zorg kreeg waarin haar ouders niet konden voorzien, kwam niets terecht. Haar veronderstelde werkgevers dwongen haar tot lange dagen hard werken, zonder betaling. Rodriguez' ervaringen staan niet op zichzelf. Het is het lot van veel Quechua- en Aymara-vrouwen in Bolivia. Armoede dwingt hen van het platteland naar de steden, waar ze werk vinden als hulp in de huishouding, een onderbetaalde en laaggewaardeerde baan. Ze worden gediscrimineerd vanwege hun lage economische status en vanwege hun huidskleur. In februari 2006 trad Casimira Rodriguez aan als Boliviaanse minister van Justitie; in januari 2007 werd zij bij een kabinetswisseling vervangen.

Casimira Rodriguez tijdens de vijfde Assemblee van de Latijns-Amerikaanse Raad van Kerken (CLAI), Buenos Aires, februari 2007

leven las ik, alleen op mijn kamertje, de Bijbel, en ik ervoer dat als een antwoord van God. Maar tegelijkertijd brak ik mijn hoofd over de vraag wat het antwoord was op de structurele problemen van mijn collega-dienstmeisjes.
Een tweede stap was het bezoek aan een, nogal conservatieve, kerk. Ik kreeg een bijbel cadeau en begon de evangeliën en de psalmen te lezen. Ik begreep dat het Jezus gaat om volledige gerechtigheid, hoe Hij naast mensen staat, zonder onderscheid, en zelfs zijn leven op het spel zet voor allen die onrecht lijden. Hoe meer ik ontdekte dat God de drager van hoop en gerechtigheid is, des te groter werd mijn inzet in de strijd voor mijn collega's.
Ik praatte daarover met broeders in de kerk. Een van hen zei tegen mij: je moet kiezen tussen God en de wereld; de vakbond hoort bij de wereld. Teleurgesteld ging ik stilletjes terug naar mijn kamer; ik kon toch niet medeplichtig zijn aan het onrecht dat ik elke dag zag, als God dat niet was? Ook Jezus zette zich toch in voor gerechtigheid? Ik bad alle dagen dat God me de weg zou wijzen bij de keuze tussen de vakbond en mijn liefde tot Hem.
Toen bracht God me in contact met een leidinggevende vrouw uit de methodisten-kerk. Zij liet me zien dat we op deze aarde leven en ons daarom iets moeten aantrekken van de problemen van de mensen om ons heen. God leidde me naar de methodisten-

kerk; daar voelde ik me serieus genomen als vrouw, ook in mijn beroep als hulp in de huishouding. Ze steunden mijn activiteiten voor de vakbond, ook in hun voorbede. Ik ging door en zette mij in voor een wet die huishoudelijke hulpen zou beschermen. Ik kreeg later ook verantwoordelijkheden op nationaal niveau. Maar steeds bleef ik vragen of God mij wilde leiden met zijn licht en zijn wijsheid. Intussen moest ik ook tegenover werkgeefsters de rechten van mijn collega's verdedigen en politici overtuigen die helemaal geen belang stelden in een wet voor huishoudelijke hulpen. Ik nam deel aan eindeloos veel debatten, onderhandelingen, meetings en contacten met de media. God leidde mijn gedachten en woorden bij al die ontmoetingen met zo veel verschillende mensen, ook in het buitenland, zodat de problematiek van huishoudelijke hulpen breder bekend werd en we op verschillende niveaus de autoriteiten wakker konden schudden.'

– Wat is de rol van de kerken in Bolivia?
'In mijn land is de protestantse kerk, vooral waar het gaat om vragen van geweld, in het openbaar afwezig. Op de meest kritieke momenten merk je zo goed als niets van de protestantse kerken. De katholieke kerk vervult meestal een bemiddelende rol bij conflicten, zoals bij de dialoog tussen de regering en de rechtse oppositie, de oligarchie die haar privileges wil verdedigen.
Als ik heel eerlijk ben, moet ik zeggen dat we het grote gebod van de Heer – de verdrukten te verdedigen en te staan naast hen die honger hebben – uit het oog verliezen. Als protestantse kerk zouden we nieuwe programma's moeten opzetten om het geweld dat elke dag om zich heen grijpt, tegen te gaan.'

– Wat is de rol van buitenlandse hulporganisaties en missionarissen?
'Hulporganisaties hebben hun eigen strategieën, afhankelijk van het land van herkomst, en die hebben altijd voorrang. Alle hulp is welkom die, zonder voorwaarden en opgelegde strategieën, bijdraagt aan de oplossing van problemen en die, op een transparante manier, in overleg met de instanties die de hulp ontvangen, beheerd wordt. Op bepaalde momenten in de geschiedenis van ons land is er veel hulp gegeven die door een kleine groep mensen werd beheerd; het werden investeringen die niet veel opleverden. Missionarissen willen, ondanks alle culturele verschillen, met hart en ziel de mensen van dienst zijn. In de gevallen die ik ken, is hun bijdrage aan de gemeenschap heel inspirerend. We leren veel van deze vorm van uitwisseling. Maar er zijn ook gevallen bekend van aanklachten tegen zowel katholieke als protestantse missionarissen die

betrokken zijn bij seksuele vergrijpen jegens jonge kinderen in rurale gemeenschappen en in internaten in de stad.’

– Wat vindt u van tegengeweld als reactie op geweld?
‘Wij begaan fouten wanneer we andere mensen wantrouwen of bang zijn bij zo veel geweld op straat of thuis. We vergeten het belang van de waarden die God ons heeft aangereikt in zijn woord, we vergeten dat vooral liefde en vergeving wezenlijk zijn voor een evenwichtige samenleving. Als protestantse gemeenschap zouden we moeten werken aan onderwijs over persoonlijke integriteit. We moeten leren geestelijk sterk te staan om, geleid door de Heer, met wijsheid en met overleg te antwoorden op geweld. Alleen op die manier kunnen we de valkuil vermijden van tegengeweld in een maatschappij waarin mensen en autoriteiten alleen vertrouwen op eigen kracht en macht.’

– Wat denkt u van actieve geweldloosheid?
‘We moeten aan verzoening werken bij zo veel haat en wanhoop onder de mensen die door onrecht worden getroffen. Helaas worden de mensen steeds wanhopiger wanneer er geen mogelijkheden zijn om te overleven, wanneer er geen antwoord is op zo veel nood, en de economische verschillen tussen landen blijven bestaan.
Als je de weg van actieve geweldloosheid op gaat, moet je rekening houden met de grote machthebbers. Zij kunnen immers de armoede zien van vrouwen, mannen en kinderen die vechten om te overleven, de gezinnen waarin geen brood op tafel staat, waarin de honger elke dag groter wordt. Zij kunnen weten dat het onmenselijk is zo veel voorrechten en economische middelen in de handen van maar een paar mensen te leggen. Zij hebben de macht om actieve geweldloosheid te voorkomen, als ze erkennen dat de ander honger heeft, als ze nadenken over een rechtvaardiger verdeling, zodat iedereen zijn dagelijks brood heeft. De wereld humaniseren, dat is *de* uitdaging, om een evenwicht te bereiken zonder geweld. God roept ons op machthebbers gevoelig te maken voor ons lot en dat van de andere mensen, zodat er geen honger meer is en geen angst voor zo veel dingen die het leven bedreigen.’

– Welke mensen inspireren u?
‘Mijn grootste voorbeeld is onze Heer Jezus Christus. Nog altijd, vanaf het moment dat ik het woord van God leerde kennen. Ik volg ook graag een paar leidinggevende vrouwen die hun leven in dienst gesteld hebben van andere vrouwen en nieuwe wegen voor recht hebben gebaand. Zo word ik geïnspireerd door de vrouwen uit de Bijbel, die de eersten waren die berichtten dat Jezus was opgestaan. Ze waren heel vaak bij Jezus geweest, niet alleen om zijn woord te horen, maar ook om hem als vrouw te dienen. Zo heb ik grote waardering voor iedere vrouw die zich inzet voor gerechtigheid.’

Vertaling: Piet Gilhuis

— Drs. Wout van Laar is directeur van de Nederlandse Zendingsraad (NZR).
— Piet Gilhuis is emeritus-predikant en was jaren lang secretaris Latijns-Amerika voor de Zending van de Gereformeerde Kerken.

Het vijandbeeld voorbij

Scheiding aanbrengen tussen vriend en vijand is niet alleen topprioriteit tijdens voetbalwedstrijden. In oorlogstijd kan het onderscheid tussen vriend en vijand een zaak van leven en dood zijn. Maar de vijand hoeft geen vijand te blijven. Soms blijkt de vijand de vriend te zijn, de vriend de vijand.

Toen ik bezig was met het uitzoeken van mijn postzegelverzameling Libië, had ik een eigenaardige ervaring. Behalve veel postzegels met daarop hun geliefde leider Moe'ammer al-Kadaffi en zijn Groene Boekje, hebben de Libische posterijen ook een uitgebreide serie uitgegeven van postzegels met scènes uit de strijd tegen de Italiaanse troepen in de eerste helft van de twintigste eeuw. Italië had Libië in 1912 op de Turken veroverd en tot kolonie gemaakt, maar niet zonder oppositie van de oorspronkelijke bewoners.

Het zijn grootformaatpostzegels met fel realistische oorlogsscènes. Men ziet hoe de

Italiaanse troepen in hun keurige uniformen worden overvallen door Libische krijgers in exotische klederdracht. Opgegroeid in het koloniale wereldbeeld uit de jaren vijftig, met Kuifje in voorbeeldfunctie, identificeerde ik automatisch de Libiërs als de vijand. Zij zagen er immers uit als woestelingen met fanatieke blik, die verrassingsaanvallen uitvoerden op een Europese legermacht die orde en rust probeerde te handhaven. Toen drong plotseling tot mij door dat voor de ontwerper van deze postzegels de zaken precies andersom lagen. De woeste krijgers waren in zijn optiek onverschrokken onafhankelijkheidstrijders, en de keurig geüniformeerde Italiaanse soldaten vertegenwoordigden voor hem de wrede bezetter. Zo had de kunstenaar deze postzegels bedoeld, maar ik had vanuit mijn eigen culturele achtergrond de boodschap misverstaan, vriend en vijand door elkaar gehaald.

De barmhartige Samaritaan

Een dergelijke verrassing moeten ook de eerste hoorders van de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan hebben beleefd. Net als Jezus zelf waren zij opgegroeid in een permanente vijandschap tegenover de Samaritanen, die de joden de erfenis van de Tora betwistten. Maar wanneer Jezus de vraag stelt wie de naaste is geweest van de man die door rovers werd overvallen, is er geen ander antwoord mogelijk dan: 'Die hem barmhartigheid heeft bewezen' (Lucas 10, 37). De Samaritaan, de vijand dus, was de naaste geweest van deze onfortuinlijke jood, niet zijn eigen volksgenoten. De vijand blijkt de vriend te zijn, de vriend de vijand – zo luidt de boodschap van deze verontrustende parabel.

Bezoek aan de Gestapo

In oorlogstijd kan het onderscheid tussen vriend en vijand een zaak van leven en dood zijn. Des te opmerkelijker dat een Nederlands-joodse schrijfster tijdens de Tweede Wereldoorlog het vijandbeeld op eenzelfde manier op z'n kop zet als Jezus doet in de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan. Zij deed dat in gesprekken waarin zij maande de haat in jezelf te doden, maar ook in aantekeningen die zij in haar dagboek noteerde.

Deze schrijfster, Etty Hillesum, heeft de oorlog niet overleefd; zij is een van de miljoenen slachtoffers van de Sjoa, de vervolging van de joden tijdens het Derde Rijk. Maar haar dagboeken en brieven zijn bewaard gebleven en gepubliceerd. En langs die weg zet zij lezers van nu aan het nadenken over de vraag waarom er vijandschap is tussen mensen. Zoals in een dagboekaantekening van 27 februari 1942, waarin zij op een voor haar typerende wijze een bezoek aan de Gestapo in Amsterdam beschrijft.

‘We stonden daar met een grote groep in dat lokaal bij de Gestapo woensdagochtend in alle vroegte en de feiten van alle levens waren dezelfde op dat ogenblik: we waren allemaal in dezelfde ruimte, de mannen achter de lessenaar even goed als de ondervraagden. Wat ieders leven bepaalde, was hoe men er innerlijk tegenover stond.
Direct viel daar op een heen en weer lopende jongeman, ontevreden gezicht en die ontevredenheid op geen enkele manier verbergende, opgejaagd en gekweld. Allerinteressantst om te zien. Hij zocht voorwendsels om die ongelukkige Joden aan te schreeuwen: Hände aus den Taschen bitte. enz. Ik vond hem beklagenswaardiger dan de aangeschreeuwden en de aangeschreeuwden beklagenswaardig voor zover ze angst hebben.
Toen ik voor zijn lessenaar verscheen met S. brulde hij me opeens aan: Was finden Sie lächerlich hier. Ik had graag gezegd: Außer Ihnen, finde ich nichts lächerlich hier, maar uit diplomatieke overwegingen leek het me beter dat achterwege te laten. Sie lachen ja fortwährend, brulde hij verder. En ik heel onschuldig: davon bin ich mir gar nicht bewußt, das ist mein gewöhnliches Gesicht. En hij: machen Sie keinen Blödsinn bitte, gehen Sie bitte rrrraus, met een gezicht van: ik spreek je zometeen nog wel nader. En dat was waarschijnlijk het psychologische moment geweest, waarop ik doodsbenauwd had moeten worden, maar die truc doorzag ik te gauw.’

Een haarscherpe analyse van wat zich daar in dat lokaal tussen mensen afspeelt, wordt gecombineerd met een zekere ironie en afstandelijkheid. Etty Hillesum weigert mee te spelen in het scenario dat door de Gestapo is ontworpen om de joden te imponeren en bang te maken. Zij weigert mee te doen aan een rolverdeling met als enig alternatief: vriend of vijand. Zij wil deze jongeman van de Gestapo niet haten omdat hij zich als een vijand gedraagt. Zij heeft juist medelijden met hem.

Het is echter een misvatting te denken dat Etty Hillesum niet zou hebben beseft dat dit soort mensen potentiële moordenaars zijn. Integendeel: zij schrijft in dezelfde passage ook:

> Me er zeer sterk van bewust zijnde, dat deze jongens beklagenswaardig zijn, zolang ze geen kwaad kunnen, maar levensgevaarlijk en uitgeroeid moetende worden, als ze op de mensheid loskomen. Maar misdadig is alleen het systeem, dat deze kerels gebruikt.

Het afzien van een vijandbeeld wil dus niet zeggen dat men het kwaad niet met alle middelen zou moeten bestrijden en uitroeien. Maar wat men bestrijdt, is het systeem, niet de individuele mens.

Geen pardon

In de Bijbel zien wij dezelfde dubbele boodschap. Barmhartigheid tegenover de vijand als mens, en tegelijkertijd een ijzeren onverbiddelijkheid tegen de vijand als bedreiger van volk en vrede. De hardheid is soms zo overweldigend dat hedendaagse bijbellezers het er moeilijk mee hebben. Neem het verhaal in 1 Koningen 20. Met Gods hulp heeft de koning van Israël de vijand verslagen, de koning van Damascus, die erop uit was Israël aan zich te onderwerpen. Nadat hij tegen Israël de nederlaag heeft geleden, heeft de koning van Damascus zijn leven verspeeld: de agressor moet sterven. Maar de koning van Israël spaart onverwacht zijn vijand het leven – koningen onder elkaar. Een happy end dus – of toch niet?

De bijbelschrijver voegt een onverwacht slot aan dit verhaal. Een profeet komt – onherkenbaar in verband gewikkeld – bij de koning. Hij vraagt hem om een rechterlijke uitspraak. Tijdens de strijd moest hij een man bewaken, maar hij heeft niet goed opgelet. De gevangene is ontsnapt. Wat is nu zijn straf ? De koning is onverbiddelijk: zijn leven in plaats van dat van de gevangene. De profeet neemt daarop zijn verband af, zodat de koning hem kan herkennen. Hij spreekt de volgende profetie uit:

> *Zo zegt de Heer:*
> *Aangezien gij de man van Mijn ban uit (uw) hand liet gaan,*
> *zo zal uw ziel in de plaats van zijn ziel zijn,*
> *en uw volk in de plaats van zijn volk*
> (1 Koningen 20, 42).

Zo maakt deze profeet de koning duidelijk dat hij niet in de positie was om genade te verlenen aan de vijand die onder Gods ban stond. Door het leven van de vijand te sparen heeft de koning van Israël zijn eigen leven verspeeld.

Een vijand bekeerd

Maar een vijand behoeft geen vijand te blijven, zoals het verhaal over legeroverste Naäman in 2 Koningen 5 ons leert. Naäman staat in dienst van de koning van Damascus en heeft in die functie ook tegen Israël gestreden. Hij is dus een uitgesproken vijand van Israël. De legeroverste heeft echter een huidziekte gekregen die hem maatschappelijk isoleert. Niemand kan hem genezing brengen. Een Israëlitisch meisje dat door hem tijdens een *raid* is buitgemaakt, weet echter een oplossing. Dit meisje, wier naam niet wordt genoemd, behoort tot het volk dat Naäman heeft bestreden. Naäman is voor haar de vijand die haar haar vrijheid en toekomst heeft ontnomen. Niettemin is zij degene die Naäman op het spoor zet dat zal leiden tot zijn lichamelijke reiniging en spirituele verlossing.
Zij vertelt Naämans vrouw over de profeet Elisa, dezelfde profeet die in andere verhalen in het boek Koningen een beslissende rol speelt in de strijd tegen Naämans vaderland, het koninkrijk Damascus:

> *Ach, was mijn heer maar voor het aangezicht van de profeet*
> *die in Samaria woont,*
> *dan zou hij hem zijn melaatsheid wegnemen*
> (2 Koningen 5, 3).

Naäman hoort het en besluit de hulp van deze profeet in te roepen. Maar zo eenvoudig gaat dat niet in de hoogste kringen.
In plaats van naar Israël te reizen, begeeft Naäman zich naar het koninklijke hof: zo'n gewichtige figuur als deze legeroverste verstaat zich alleen met zijn heer de koning.
Ook uit Naämans weergave van de woorden van het Israëlitische meisje blijkt zijn hoogmoed. In plaats van haar woorden letterlijk te herhalen volstaat de veldheer met: 'Zus en zo heeft gesproken het meisje dat uit het land Israël komt' (2 Koningen 5, 4).
Ook de koning verstaat zich alleen met de groten der aarde: hij stuurt Naäman op weg met een brief voor de Israëlitische koning, terwijl het meisje toch duidelijk van de profeet had gesproken. Door dit ingrijpen van de Aramese koning komt het succes van de genezing echter in gevaar: hij lijkt Naäman te willen helpen, maar leidt hem slechts op een dwaalspoor wanneer hij hem zegt naar de koning van Israël te gaan. Het volkomen onbegrip van de koning van Damascus voor de situatie wordt duidelijk wanneer zijn brief wordt voorgelezen aan de koning van Israël:

> *Nu dan, wanneer deze brief tot u komt,*
> *zie, ik zend tot u Naäman mijn knecht,*
> *opdat gij hem zijn melaatsheid wegneemt*
> (2 Koningen 5, 6).

De koning van Israël dient Naäman dus te genezen, niet de profeet. De reactie van de Israëlitische koning is zeer dubbelzinnig: aan de ene kant scheurt hij zijn kleren en erkent hij het verschil tussen de macht van God en zijn eigen macht; aan de andere kant stuurt hij Naäman niet door naar de profeet, maar is hij slechts bezorgd over de politieke gevolgen. Uiteindelijk grijpt Elisa zelf in. Hij stuurt de koning een bericht:

> *Waarom hebt gij uw klederen gescheurd?*
> *Laat hij toch tot mij komen!*

Dan zal hij weten
dat er een profeet is in Israël
(2 Koningen 5, 8).

Aldus verwijt de profeet de koning dat hij, ofschoon hij wel weet dat alleen God (en niet hijzelf) kan doden en tot leven wekken, uit deze kennis niet de consequentie heeft getrokken Naäman naar Elisa door te zenden. Na dit bericht komt Naäman met zijn escorte eindelijk bij het huis van de profeet terecht. Maar ook daar lijkt het mis te gaan. Naäman verwaardigt zich niet Elisa's huis binnen te gaan, en Elisa komt niet naar buiten. Naäman raakt vertoornd: Elisa is niet zelf verschenen, maar heeft volstaan met het sturen van een boodschap. En wat voor boodschap! In plaats van een genezing uit te voeren, zoals Naäman zich heeft voorgesteld, een magische bezwering van de ziekte in naam van Elisa's God, geeft de profeet hem het bevel zich eens goed te wassen in de Jordaan. Dit ervaart Naäman als een belediging van zijn nationale gevoelens:

'Zijn de Amana en de Parpar, de rivieren van Damascus, niet beter dan al de wateren van Israël?' (2 Koningen 5, 12).

Na deze toornige uitbarsting, waaruit zijn beeld van Israël als vijand duidelijk naar voren komt, draait Naäman zich om en gaat woedend weg.
Zoals eerst het Israëlitische meisje, zo zijn het nu Naämans knechten, die hem weer op het goede spoor zetten. Tegenover Naämans spektakel plaatsen zij de nuchtere opmerking dat de profeet het de veldheer juist bijzonder gemakkelijk heeft gemaakt. Zich

wassen in de Jordaan is bepaald geen 'grote zaak'. In feite is dit nu juist voor Naäman het struikelblok: hij die een groot man is voor het aangezicht van zijn heer (2 Koningen 5, 1), wil ook een grote zaak als oplossing voor zijn probleem. Maar als hij handelt 'overeenkomstig het woord van de man Gods', keert zijn vlees terug als het vlees van een kleine jongen. Hij is niet langer meer een *groot* man voor het aangezicht van de koning van Damascus, niet langer meer de machtige vijand. Hij is een *kleine* jongen geworden, wiens visie nog niet wordt verduisterd door het vijanddenken dat eigen is aan een groot man.

Nadat zijn vlees is *teruggekeerd*, *keert* Naäman *terug* naar de man Gods, en blijkt dan tot de God van Israël te zijn *bekeerd*. De formulering van Naämans geloofsbelijdenis is interessant: 'Ik weet nu dat er geen god is op de gehele aarde tenzij in Israël.' Naäman ziet dit heel concreet. Nu hij heeft ervaren dat de God van Israël hem heeft geholpen, en Israël dus geen vijandelijke bodem is, zoals hij dacht, maar juist – ook voor hem – het land van verlossing, wil hij een draaglast akkeraarde uit het land Israël meenemen. Beter dan menige kerkleider heeft Naäman begrepen dat er een onverbrekelijke band is tussen het volk Israël en het land met diezelfde naam. Juist deze legeroverste, die Israël steeds had bestreden, zal de eerste persoon in de Bijbel worden die als heiden de God van Israël buiten het land zal eren. De vijand is vriend van Israël geworden. Maar hoe zit het nu met de vriend? Blijft de vriend vriend?

Want het verhaal is nog niet afgelopen. Er komt nog een verrassend vervolg. In dat vervolg zien wij dat Elisa's knecht Gechazi zowel Naäman als de profeet wil bedriegen om zo de geschenken in handen te krijgen die Naäman aan Elisa had aangeboden, maar die de profeet had geweigerd. Gechazi slaagt erin Naäman te bedriegen, die voor hem de vijand is gebleven, maar de profeet doorziet hem. Degene die als vriend gold, heeft zich als vijand gedragen. Daarom zal Gechazi de straf van de vijand dragen, die nu vriend is geworden. Elisa profeteert:

> *De melaatsheid van Naäman zal u en uw zaad aankleven*
> *voor eeuwig!* (2 Koningen 5, 27).

Gechazi krijgt de huidziekte van Naäman, en daarmee is de cirkel gesloten.

Moraal

Het doorbreken van het vijandbeeld begint bij zelfkritiek, bij het verrassende ogenblik dat men inziet dat het maar de vraag is wie vriend is, en wie vijand. De verdeling in goeden en kwaden is een te gemakkelijke oplossing. Daarom moet men de mens achter de vijand blijven zoeken. Aan de andere kant moet de vijand tot het uiterste worden bestreden, als er geen andere weg blijkt te zijn om werkelijke vrede te bereiken. Deze dubbele boodschap die wij in de Bijbel en bij Etty Hillesum hebben gevonden, staat haaks op ons gevoel: haaks op onze aandrift de vijand te haten met heel ons hart, maar ook haaks op onze behoefte voor Sinterklaas te spelen waar een vastberaden strijd tegen het kwaad noodzakelijk is. Er is dus ommekeer nodig om deze boodschap te kunnen verstaan ...

— Prof. dr. Klaas A.D. Smelik is hoogleraar Hebreeuws en Jodendom aan de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte van de Universiteit Gent en is directeur van het Etty Hillesum Onderzoekscentrum van de Universiteit Gent (www.ehoc.ugent.be). Hij schreef over dit onderwerp *Een tijd van oorlog, een tijd van vrede. Bezetting en bevrijding in de Bijbel,* Zoetermeer: Boekencentrum, 2005.

Religieus farmaceutisch geweld

Woordenboeken behoren tot mijn favoriete lectuur. Waarom? Omdat taal op een eigen wijze laat zien hoe mensen de werkelijkheid hebben beleefd en haar vorm hebben gegeven. Zo kennen veel volken een ritueel om extreme rampen te bezweren door een extreem offer te brengen, maar alleen in door het christendom gestempelde talen bevat het woord voor dit offer een verwijzing naar de 'bok voor Azazel' uit Leviticus 16: zondebok, *scapegoat*, *bouc émissaire*.
Het is interessant te zien hoe dit soort zoenoffer wordt aangeduid in talen die niet door het christendom zijn beïnvloed. Het Grieks blijkt er twee woorden voor te hebben: *katharma* (het 'stuk vuil' dat weggedaan moet worden om een zuivering, *katharsis*, te bewerken) en *farmakos*, dat naast de gifmenger, tovenaar en genezer ook de persoon kan aanduiden die geslachtofferd wordt tot heil des volks. Mijn anders zo beknopte woordenboek (Wolters-Noordhof, nog van de middelbare school) veroorlooft zich op dit punt een uitweiding: '... als scheldnaam gebruikt, omdat men in vroeger tijden in Athene jaarlijks, op het feest der Thargelia, mensen offerde die toch reeds ter dood waren veroordeeld'.
Ziet u hoe spannend woordenboekenlectuur kan zijn? De *Thargelia*, lees ik in de encyclopedie, is een Grieks lente-oogstfeest, waarbij naast een nieuwe-granenbrood ook mensen werden geofferd. De uitverkoren slachtoffers, *farmakoi*, werden met groene takken afgetuigd en door de stad gedreven, terwijl iedereen zijn frustraties op hen mocht afwentelen, culminerend in uitdrijving uit de stad en/of rituele moord (daarover zijn de wetenschappers het niet eens). Was de moord eenmaal gepleegd, dan kwam de medicinale kracht van de *farmakos* aan het licht: de *katharsis* vond plaats, een stille dauw van rust daalde neer op de stad.
Déjà vu?
Volgens René Girard, specialist ter zake, is dit geweld geen bijkomstigheid van een primitieve religie, maar de oorsprong van alle religie, en alleen door de rituele herhaling van deze gewelddaad (hoe gesublimeerd ook) blijft zij maatschappelijk relevant. Zolang dit mechanisme niet onderkend wordt, blijft religie potentieel gewelddadig.
Te denken gevend, zo'n woordenboek.

— Dick Wursten is predikant in de Protestantse Kerk van Antwerpen.

‘Religie kan onderdeel zijn van conflict’

Interview met Margret Verwijk

In de strijd voor de bescherming van vrouwenrechten in ‘fragiele staten’ is het volgens Margret Verwijk belangrijk veel kennis te hebben van religie. Verwijk is werkzaam als beleidsmedewerker op het ministerie van Buitenlandse Zaken en maakt zich sterk voor de emancipatie van vrouwen in postconflictsituaties. ‘Ik zal religie nooit als meer dan een factor zien.’

Het begrip ‘fragiele staat’ kwam in zwang in de jaren negentig, kort na de val van de Berlijnse Muur in 1989, en is relatief recent in het debat over Afrika. De benaming is vooral afkomstig uit de discussie over veiligheid en ontwikkeling, en van toepassing op landen met ernstige haarden van instabiliteit, zoals Congo, Sudan en Rwanda op dit moment.

Straffeloosheid

‘In Congo bijvoorbeeld heerst een cultuur van geweld. Het is bijna een vicieuze cirkel: je kunt als vrouw aangifte doen van verkrachting, maar als je verkrachter vervolgens vrij blijft rondlopen wordt er geen recht gedaan. Er zijn geen woorden voor als straffeloosheid de norm is. Zonder rechtvaardigheid kan vrede niet duurzaam zijn.
Vrouwen hebben over het algemeen meer te verliezen. Ze baren kinderen, maar als ze die kinderen vervolgens even gemakkelijk via de oorlog verliezen, vragen ze zich af: wat heeft het voor zin die kinderen op de wereld te zetten? Het is moeilijk te zeggen dat vrouwen vredelievender zijn dan mannen. Alle mensen willen, wanneer ze uit een oorlog komen, weer goed beginnen. Juist in het proces van vernieuwing en verandering moet er aandacht worden besteed aan een duurzame verbetering van de positie van de vrouw in de maatschappij en aan meer gelijkheid tussen mannen en vrouwen. In Rwanda is na de oorlog vastgelegd dat er een bepaald minimumaantal vrouwen in het parlement moet zitten. Nu zijn dat er nog meer dan in Nederland!’

Geen onderscheid

Margret Verwijk werkte ongeveer twintig jaar in het buitenland, waarvan meer dan zeven jaar in Sudan. Ze werkte mee aan de ontwikkeling – en nu de naleving – van een Nederlands Nationaal Actieplan van de VN-Veiligheidsraad. Dat actieplan is de praktische uitvoering van Resolutie 1325, die gaat over vrouwen, vrede en veiligheid.

'Nederland probeert in partnerschap samen te werken met landen als Congo en Sudan. Die staten hebben prioriteit, omdat het erkende fragiele staten zijn, en landen waarmee Nederland een langdurige relatie heeft. Als we als partners samenwerken, bereiken we het meest.

In Congo ontbreekt transparant en goed bestuur. Daarom werken we behalve met de overheid als potentiële partner, samen met vaak religieuze partners. Dat zijn niet-gouvernementele organisaties (ngo's) die een belangrijke rol spelen in de voorziening van basisbehoeften als een overheid nog onvoldoende functioneert. In Nederland hebben we ook religieus getinte ngo's: ICCO en Cordaid bijvoorbeeld. We geloven in Nederland in de vrijheid van religie en geloofsuitingen. Dat betekent dat deze organisaties een bepaalde religieuze voorkeur hebben en die ook mogen uitdragen.

In een land waar religie een belangrijke factor is, zullen deze religieuze organisaties met voorstellen komen. Wij maken dan geen onderscheid tussen reguliere of religieuze organisaties, maar kijken alleen naar de kwaliteit van de voorstellen. De activiteiten die zij voorstellen, moeten aansluiten bij ons beleid. Als ze daarmee niet in strijd zijn, als ze uitvoering geven aan prioriteiten binnen ons beleid en de organisatie betrouwbaar blijkt, hoeft religie geen belemmering te zijn.'

Religie als kracht

'Religie kan een kracht zijn voor sociale verandering, en natuurlijk weten we dat ze ook een bron van conflict kan zijn. Religieuze leiders hebben veel invloed op de bevolking, maar zijn vaak ook bereid mee te werken aan vooruitgang. Wil je geweld tegen vrouwen aanpakken, dan kunnen religieuze leiders een enorme kracht zijn bij het bestrijden daarvan. Als deze leiders bijvoorbeeld vanuit religieus islamitisch perspectief vrouwenbesnijdenis als on-islamitisch afkeuren, is dat voor islamitische vrouwen heel belangrijk. Want als een leider zegt dat iets moet van de religie, neemt de bevolking dat aan.

In Zuid-Afrika heb ik meegemaakt hoe de invloed van religie ook kan zijn. Met Accord, een organisatie die vrede en verzoening stimuleert, maakten we met negen Sudanese vrouwen een reis in het kader van het vrouwenvredesproces in Sudan. We bezochten een ruimte waar vrouwen van allerlei geloven – chris-

tenen, moslims en boeddhisten – allemaal na elkaar hun rituelen uitvoerden. Er ontstond dialoog, want de Sudanese vrouwen vroegen zich af waarom dat wel in Zuid-Afrika mogelijk was, en niet in Sudan. Niet dat politieke standpunten dan ineens wijzigen, maar die vrouwen hadden wel meer van de wereld gezien, en begrepen heel goed hoe je problemen onderling kunt oplossen. Er groeide tolerantie.'

Religie als factor

'Religie is bij conflicten iets waarmee je rekening moet houden. Bij ontwikkelingssamenwerking doen we dat vooral bij de analyse: kijken hoe zaken zich ontwikkelen. In onze analyse nemen we ook andere factoren mee, zoals het klimaat. In Bangladesh is dat een heel belangrijke factor. In Congo is de factor corruptie weer van groot belang.'
'Wij spreken als Buitenlandse Zaken niet vanuit religie; we staan daar heel neutraal in. We exporteren geen Nederlands gedachtegoed in die zin. Overal vind je modaliteiten om met elkaar in dialoog te gaan; daar ben ik van overtuigd. Ik vind dat we via de pen en het woord en discussie en dialoog onze problemen moeten oplossen in plaats van ten strijde te trekken. Kennis is bij zo'n dialoog uitermate belangrijk. Tradities, cultuur en religie kunnen nooit gebruikt worden als excuus. Informatie over de negatieve bijeffecten van besnijdenis bijvoorbeeld bracht heel wat discussie teweeg in Sudanese dorpen waar dat eerst niet mogelijk was.'

Kwestie van interpretatie

'Zelf heb ik kennis van alle religies. Ik heb Arabisch gestudeerd en heb dus vanuit wetenschappelijk oogpunt de Koran bestudeerd. Mijn vader was katholiek, mijn moeder protestant, en zij kozen ervoor hun kinderen vrij te laten. Ik heb er zelf niet voor gekozen een religie actief te belijden, maar heb respect voor alle religies. Respect wil niet zeggen dat ik geen oog heb voor de negatieve of positieve dimensies die er aan religie kunnen zitten. Religie *kan* onderdeel zijn van een conflict. Als je kijkt naar Sudan en de verhoudingen tussen Noord en Zuid, speelde er veel meer dan religie alleen. Ook etniciteit, economische factoren, onderontwikkeling versus ontwikkeling en historische gebeurtenissen.
Er zijn dus haken en ogen aan religie. Veel is daarbij een kwestie van interpretatie, van de manier waarop mensen het geloof beleven.'

— Eline Hoogenboom studeert journalistiek en is freelance journaliste.

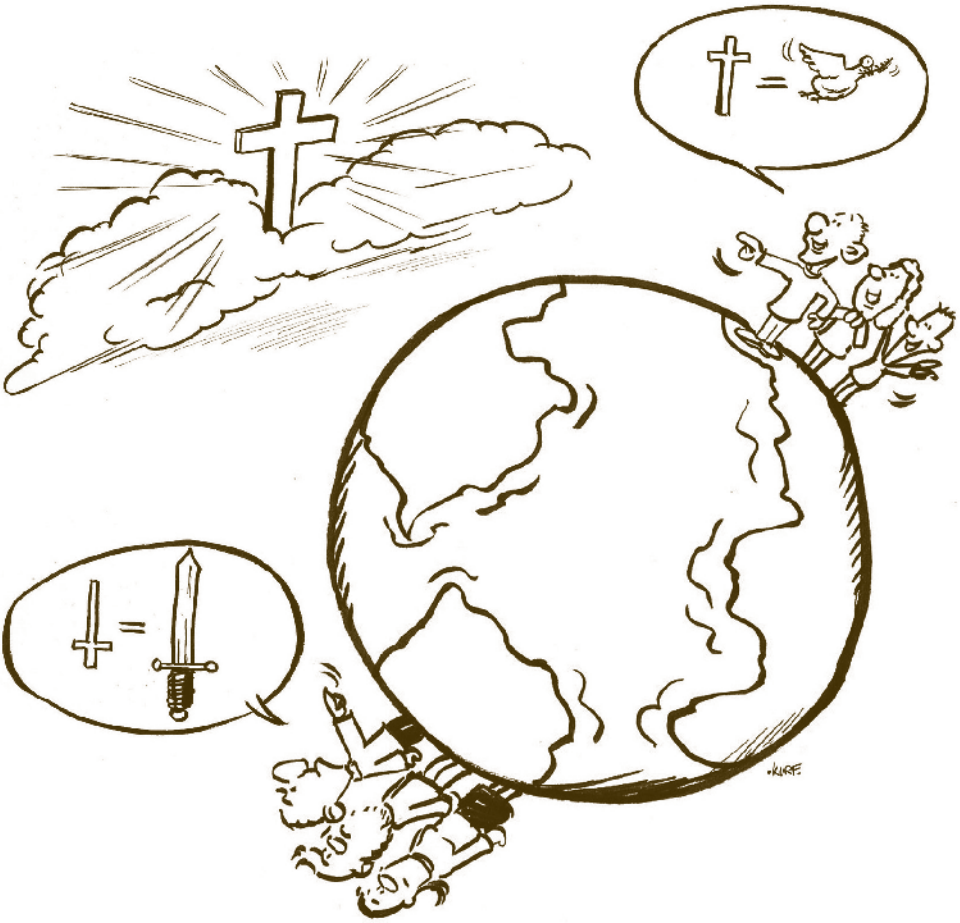
KURF

Een 'geweldige' trialoog

Gesprek met imam, priester en rabbijn

Spanningen tussen allochtonen en autochtonen en internationale pijnpunten, vooral in het Midden-Oosten, plaatsen joden, moslims en christenen voor zware uitdagingen. Bovendien wordt godsdienst vaak in de hoek van fanatisme en fundamentalisme geduwd. Kan religie vrede brengen als er haat wordt gepredikt?

Mannen van goede wil

In 2003 nam de Antwerpse Sint-Egidiusgemeenschap het initiatief tot een trialoog. Toen heersten vrees en onbehagen in Antwerpen na de moord op een Marokkaanse islamleerkracht en de straatrellen met allochtone jongeren waarbij een antisemitische inslag opviel. Het optreden van een imam, een priester en een rabbijn hielp de gemoederen te bedaren. Ze waren niet de officiële woordvoerders van hun gemeenschap, maar hadden het gezag van officieuze ambassadeurs, mannen van goede wil op het juiste moment.

In het gastvrije en sfeervolle onderkomen van de Sint-Egidiusgemeenschap in het hart van Antwerpen organiseerde *TussenRuimte* opnieuw een ontmoeting tussen deze drie *sinjooren*, zoals inwoners van Antwerpen zich plegen te noemen. Jamal Maftouhi studeerde islam in onder meer Damascus, is imam in Lokeren en islamleraar in Boom. Hij is een invloedrijke figuur in de Marokkaanse moslimgemeenschap in Antwerpen. Priester Hendrik (Rik) Hoet is exegeet en doceerde aan verschillende seminaries en vormingshuizen in België en Nederland. Hij is directeur van Missio België, voorzitter van de Nationale katholieke commissie voor de betrekkingen met het jodendom en kerkelijk assistent van de Sint-Egidiusgemeenschap in Antwerpen. Aharon Malinsky doceerde na zijn rabbinale studies aan de Universiteit Gent en geeft les aan joodse scholen. Hij is actief in het Forum van joodse organisaties van Antwerpen en is de woordvoerder van de joods-orthodoxe gemeenschap in Antwerpen.

En niet te vergeten, ze werden vrienden van elkaar. Ze hebben gevoel voor elkaars achtergrond zonder het daarover altijd met elkaar eens te zijn.

– Is godsdienst in relatie tot geweld olie op het vuur of olie op de golven?

Rik: 'Beide uitdrukkingen gelden. Kijkend naar de geschiedenis stel ik vast dat religie maar al te vaak misbruikt werd om conflicten aan te wakkeren. Mijn godsdienstbeleving is echter een kracht voor vrede. Ik besef wel dat godsdienst een gemakkelijke prooi is om geweld goed te praten. God is per definitie immers absoluut, en conflicten ontstaan wanneer mensen de dingen als absoluut gaan beschouwen. Voor de Bijbel is dit echter

Van links naar rechts Jamal Maftouhi, Rik Hoet en Aharon Malinsky

afgoderij. Alleen de Schepper van het leven kun je absoluut stellen, niet het schepsel. De God van de bijbelse traditie vraagt ook niets buiten Hem absoluut te stellen, waardoor we de ruimte krijgen om te relativeren en met elkaar in gesprek te gaan. Ware, authentieke godsdienst betekent voor mij vrede.’

Aharon: ‘Geen enkele beweging, van welke filosofische aard dan ook, zelfs de meest vredelievende in verschijning, is gevrijwaard van mensen die haar kunnen misbruiken om schade toe te brengen aan de mensheid. Je moet geweld niet alleen zoeken in godsdiensten. Iedere filosofische stroming gaat ermee gepaard, godsdienstig of niet-godsdienstig. Neem bijvoorbeeld het Rode Boekje van Mao Zedong. In historisch opzicht, en ook vandaag nog, is godsdienst een factor in oorlogen. Maar er spelen vele andere factoren mee: economie, sociologie, verdeling van territoria ... De redenen zijn legio. Godsdienst kan een katalysator zijn, maar ook een vredebrenger. Het is geen zwart-witverhaal.’

Jamal: ‘Godsdienst mag geen olie op het vuur zijn. Dat zou een ramp zijn. De godsdienst die ik geleerd heb, is vrede. Vrede met jezelf, de natuur, je medemens, met alle schepselen. Natuurlijk, geweld zit in alle mensen. Een geweldloos persoon bestaat niet. Maar godsdienst is nu juist bedoeld om de mens te helpen geweld te beheersen en zeker niet onrechtvaardig te gebruiken. Onrechtvaardigheid is in de islam onaanvaardbaar.’

– Bevatten uw heilige boeken elementen die opgevat kunnen worden als aanzet tot geweld?

Rik: ‘Er zijn mensen die een evangelieverhaal aangrijpen om geweld te rechtvaardigen. Bijvoorbeeld het verhaal van Jezus

en de tempelreiniging. Kun je met zulke teksten oorlogsgeweld rechtvaardigen? Ik denk dat een profetisch teken iets anders is dan de rechtvaardiging van oorlog.
Er zijn ook teksten van een ander soort geweld, namelijk de uitlatingen in de brieven van Paulus over de vrouw. Deze zijn lang gebruikt om onrecht te plegen tegenover vrouwen en hen te onderdrukken. Maar de vraag is of dat de juiste intentie is. Hoe moet ik de Schrift interpreteren? Het is een schrijven van mensen die, geïnspireerd door Gods Geest, meedelen wat ze ervaren van, en gedacht hebben over God. Maar je moet de dynamiek van de hele Bijbel zien. Als christen die Jezus als sleutel gebruikt, zie je dat het een oproep is liever te sterven door geweld dat men tegen mij pleegt, dan zelf geweld te gebruiken.'

– Ziet u in de Hebreeuwse Bijbel, de Tenach, elementen die aanzetten tot geweld?
Aharon: 'Ik kan enkele gewelddadige passages aanhalen uit de Tenach. Maar het is belangrijk te weten dat door de geschiedenis heen hierop amendementen zijn aangebracht in de Talmoed (de rabbijnse uitleg). Het plaatsen van kanttekeningen bij mogelijk dubieuze passages is volgens mij een heel belangrijke rol voor de huidige godsdienstige clerus. Men mag niet raken aan de originaliteit van de brontekst. Wetten menselijker maken en aanpassen aan onze samenleving kan, maar er zijn bepaalde rode lijnen waar men niet aan mag komen. Vooral de strafmaat die de Bijbel voorschrijft, zou, zoals de Talmoed zegt, geannuleerd moeten worden. Dat is gebeurd, maar het nam veel tijd in beslag.'

– Jamal, kunt u ook kritisch omgaan met de Koran? Veel mensen zien de Koran immers als een gewelddadig boek.
Jamal: 'Als moslim mag ik geen kritiek geven op de Koran, maar alleen mezelf bekritiseren. We geloven als moslim dat er geen fout kan staan in de Koran. Dus is er ook geen kritiek mogelijk. We geloven dat het de woorden van God, de Schepper, zijn. Als we dat menen, is het onlogisch dat we er kritiek op hebben. Een koran-interpretatie kan wel worden bekritiseerd, omdat we menselijk zijn of omdat we iets niet juist begrepen hebben.
Maar ik kan verschillende voorbeelden geven van geweld in de *sharia*. Het afhakken van een hand bijvoorbeeld. Maar hoe zie je dat? Als een rechtvaardiging of niet? Indien ik als moslim zou zeggen dat het onrechtvaardig is, geloof ik niet in mijn godsdienst. Dan zeg ik met andere woorden: 'God, U hebt een regel gemaakt die niet juist is. Wij als mensen weten het beter dan U.' Zie je waar het probleem ligt?'
Rik: 'Maar vind je dan dat je handen mag afhakken?'
Jamal: 'Heb jij ooit gezien dat een vader een hand afhakt van zijn zoon die gestolen heeft? Dat gebeurt bij moslims ook niet. Maar mocht er een islamitische staat zijn, dan zal de *sharia* heersen. De *sharia* zorgt er ook voor dat een mens zijn brood verdient, werk heeft en geholpen wordt zoals in Antwerpen de OCMW (Openbare Centra voor Maatschappelijk Welzijn) doen.'

– Mensen in het Westen hebben soms moeite met de twee gezichten van God: enerzijds is er de God van liefde en genade, anderzijds de God van ver-

gelding en wraak. Herkent u die spanning tussen twee zijden van God?
Aharon: ‘God is een abstract begrip. Alles wat je denkt, doet, bent in wezen, is God miljoen keer meer. We hebben maar vijf zintuigen. Het beste wat we hebben, is het oog, en dat neemt slechts een gedeelte van de werkelijkheid waar. We weten zo weinig. Het enige wat we kunnen doen, is een interpretatie geven aan het onmetelijk grote goddelijke als projectie van wat wij zijn. We zijn enorm gelimiteerd, en onze gevoelens zijn dat ook. We hebben de overlevering gekregen, en het weinige wat we kunnen doen tegenover het onmetelijke van God, is trachten zijn wetten te volgen. We hebben de keuze tussen het goede en het kwade. Als we over de schreef gaan, krijgen we straf. In dit opzicht is God soms een straffende God.’

– De Nederlandse theoloog Anton Houtepen pleit voor een demilitarisering van het godsbeeld. Gaat u daarin mee, Rik?
Rik: ‘Ja, de joden hebben me geleerd dat het er niet op aankomt welk beeld van God we hebben, als we zijn wil maar doen. Christenen hebben Jezus van Nazaret als beeld van God. Daarin zien we God op z’n mooist. Indien God mens zou zijn, zou hij er zo uitzien. Jezus gebruikt geen geweld, behalve geweld dat uitdrukking is van liefde, de woede die typisch is in de Bijbel. God maakt zich kwaad op de Egyptenaren die zijn volk onderdrukken, juist omdat hij zijn volk graag ziet. Maar hij ziet ook de Egyptenaren graag, want hij verbiedt de engelen te juichen wanneer de Egyptenaren verdrinken, althans volgens de Talmoed.
Als God de Schepper is van alles, heeft hij het goede en het kwade gemaakt. Dus komt het kwade ook van hem, redeneren sommigen. Maar dat ontken ik. Al het kwade komt niet van hem. God gebruikt geen geweld, nooit. Laat hij geweld toe? In Auschwitz is hij niet tussenbeide gekomen. Auschwitz heeft me dan ook hard aan het denken gezet om na te gaan wat we over God kunnen zeggen. Ten eerste dat het een mysterie is dat we niet kunnen verstaan. Ten tweede dat Hij het levengevende mysterie is. Dus kan het niet dat in Hem iets slechts bestaat. Maar anderzijds, als ik begrijp wat liefde is, zie ik dat liefde zich ook kwaad maakt.’

– Jamal, kunt u daarin meegaan?
Jamal: ‘God is wie hij is, zoals hij zich bekendmaakt in zijn woorden. Als we zeggen dat er geweld bestaat in God, hoe verstaan we dat? Doet God mensen geweld aan? Nee, natuurlijk niet. Gods barmhartigheid wint.’

– Is er in uw godsdienstig denken ruimte voor heilige oorlog: een oorlog die u moet voeren in naam van God?
Rik: ‘Nee! Ik weet dat er anders gedacht wordt. Bonhoeffer bijvoorbeeld was ervan overtuigd dat het volgens zijn godsdienstig aanvoelen toegestaan was Hitler te vermoorden. Misschien zou ik in zijn geval ook zo gedacht hebben. Maar die discussie loopt nog.’

– Geldt dit ook voor de oorlog in Irak?
Rik: ‘Nee, duidelijk niet. Want die ging niet om een tiran, maar om olie. Een andere uitzondering is wettige zelfverdediging. Maar dat is moeilijk te specificeren. De VN moeten zo snel mogelijk oorlog verbieden,

zoals men nu ook probeert de doodstraf af te schaffen en zoals men de slavernij heeft afgeschaft. Oorlog als legitiem middel om vrede te stichten moet men afschaffen.'
Jamal: 'Als moslim ben ik het er volkomen mee eens oorlog te verbieden, maar in geval van verdediging van vaderland, familie, eigendom of zichzelf kan er sprake zijn van een heilige oorlog.'
Rik: 'Ik zou die dan nog niet heilig noemen.'
Jamal: 'Als er ingebroken wordt en er geweld gebruikt wordt, kan ik, als vader, niets anders doen dan proberen mijn kinderen te verdedigen. Dat kan mijn leven kosten, en in dat geval zou ik mezelf dan als martelaar beschouwen.'

– Valt de Palestijn die zichzelf opblaast in Jeruzalem, ook onder heilige oorlog?
Jamal: 'Vanuit het perspectief van die Palestijnen wel. Zij zien geen ander middel om zich te verdedigen en noemen zich daarom martelaren.'

– Ziet u dat zelf ook zo?
Jamal: 'Veel islamitische geleerden beschouwen hen als martelaren. Als je je vaderland wilt verdedigen, en je hebt niet de bedoeling onschuldigen te doden, beschouwen velen dit als martelaarschap. Dat is echter een theologische zaak.'
Aharon: 'Op dit punt heb ik uiteraard een groot dispuut met Jamal, niet alleen op praktisch, maar ook op theologisch vlak. Wat weer eens bewijst dat een trialoog ook niet alles oplost. Wij staan ieder in onze eigen schoenen.'

– Is het bij de (geloofs)opvoeding van kinderen legitiem verbaal of fysiek geweld te gebruiken?
Jamal: 'Er wordt overgeleverd dat de profeet in zijn opvoeding nooit geweld heeft gebruikt. Niet in zijn opvoeding van zijn kinderen, vrouw, kleinzoon, jongens in de les ... nooit. Maar je kunt als vader of moeder wel straffen. Er is een uitspraak van de profeet waarin staat dat geweld bij voorbaat niet toegestaan is tegenover kinderen, en we moeten zijn voorbeeld navolgen.'
Rik: 'Een kind straffen door het in de hoek te zetten is ook een vorm van geweld. Het is niet alleen een theologische zaak, maar ook een pedagogische kwestie. Als gelovigen moeten we kinderen opvoeden tot niet-gewelddadige mensen die de dialoog aangaan. Je kunt niemand dwingen te geloven. Liefhebben kun je niet dwingen, en onze godsdienst is een godsdienst van liefde.'
Aharon: 'Ik zal iets moois citeren uit de Kabbala, de mystieke joodse leer: 'Je moet de jongen opvoeden volgens zijn weg, en niet volgens die van zijn vader.' Dat betekent dat de vader meestal streng is en wil dat zijn zoon beter is dan hij. Hij stelt hoge eisen. Maar de wereld verandert uiteraard. Een andere spreuk luidt: 'De echte opvoeding is een zaak van wie het geloof geeft.' Dat is een persiflage. Joden krijgen hun geloof via de moeder. Daarom gaat de echte opvoeding via de moeder. Een mooi spreekwoord zegt: 'God kan niet overal zijn; daarom heeft hij moeders geschapen."

– Veerle Borremans en Jaap Hansum zijn lid van de redactie van *TussenRuimte*.

Het Janus-gezicht van religies

De weerzin tegen geweld klaagt in deze tijd religies aan: zij steunen gewelddadige acties. Tegelijkertijd kan niet ontkend worden dat kerken vaak op de bres staan voor vrede en gerechtigheid. Over de zondebok die tegelijkertijd model en obstakel is.

Aan het begin van deze eeuw heeft de weerzin tegen geweld de religies, in ieder geval jodendom, christendom en islam, in de beklaagdenbank gezet. De beschuldiging luidt dat zij steun gegeven hebben aan gewelddadige acties. Ook vroeger werden oorlogen geregeld begeleid door religieuze bezieling. Zo vierden veel kerken in Duitsland het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog als een nieuw Pinksteren, want de oorlog zou het Duitse volk één maken.
De huidige beschuldiging gaat echter verder: religies zijn zelf gewelddadig, zowel naar buiten als naar binnen. In ieder geval maken kerken gebruik van spreekverboden en andere onderdrukkende maatregelen tegenover hun leden, ook nu nog. Tegelijkertijd kan niet ontkend worden dat de kerken vaak op de bres staan voor vrede en gerechtigheid. Het pacifisme, dat paus Pius XII nog afwees, wordt door het Tweede Vaticaans Concilie geprezen. Hebben religies, in het bijzonder het christendom, een Janus-gezicht?

Literaire conclusies

De Franse literatuurwetenschapper René Girard (1924) heeft op grond van zijn onderzoek van romans, verhalen en toneelstukken een theorie ontwikkeld die dit dubbele gezicht van de religies bevestigt en tegelijkertijd voor het christendom een bijzondere plaats inruimt. Dat Girards bronnen en conclusies allereerst literair zijn, doet op het eerste gezicht vreemd aan. Zijn eigenlijke interesse is de vraag hoe mensen met elkaar omgaan. Naar de schouwburg gaan en romans lezen geeft ons de mogelijkheid, als het ware van buitenaf, te zien hoe *wij*, mensen, met elkaar leven. Vooral maken toneel en literatuur ons duidelijk hoe wij elkaar navolgen en onze conflicten beslechten.
De theorie van Girard is vastgelegd in een aantal studies. De belangrijkste zijn: *De romantische leugen en de romaneske waarheid* (1986, 1961), *God en geweld* (1989, 1972) en *Wat vanaf het begin der tijden verborgen was ...* (1990, 1978). Zijn laatste boek is *Achever Clausewitz* (2007). Het literatuuronderzoek waarmee Girard

begon, heeft hem geleerd dat geweld, tot in de kleinste finesses gedefinieerd, zijn oorsprong heeft in het menselijk handelen. Twee vrienden die op dezelfde manier zijn opgevoed en van elkaar houden ... dat moet toch goed gaan! Hoe is het mogelijk dat de een voor de ander een Kaïn wordt? Over het algemeen prijzen we de harmonie die tussen mensen heerst wanneer zij gericht zijn op hetzelfde. Maar wat gebeurt er wanneer twee of meer mensen hetzelfde land, hetzelfde huis, dezelfde baan of partner willen hebben? Dan dreigen er rivaliteit en geweld.

Mimesis

Aan het begin van alle menselijk handelen staat de imitatie, de *mimesis*, zegt Girard. Dat is geen nieuwe gedachte. Reeds Aristoteles (vierde eeuw vóór Christus) meende dat mensen beter zijn in het imiteren dan dieren, en dus beter dan de apen kunnen na-apen. Inmiddels hebben hersenspecialisten de spiegelneuronen ontdekt, hersencellen die zowel geactiveerd zijn bij een persoon wanneer die een handeling uitvoert als bij een ander die dezelfde handeling observeert. Ik drink een glas water en bij degene die mij ziet drinken, wordt hetzelfde hersengedeelte geactiveerd als bij mij. Onderzoekers zijn tot de ontdekking gekomen dat de theorie van pedagogen als J. Piaget, dat kinderen in de eerste levensjaren langzamerhand leren te imiteren, onjuist is.

Imiteren is niet iets om laatdunkend over te doen; dankzij de grote gave van de mimesis leren we taal en worden we mens

Imitatie wordt niet aangeleerd, maar is de grondslag van het leren. Het pasgeboren kind begint al kort na zijn geboorte met imiteren en zal dat blijven doen tot zijn dood. Deze imitatie is niet iets mechanisch: kinderen imiteren de bedoeling die de volwassene met zijn handeling heeft. Langs deze weg leren ze. Ze bootsen niet zozeer de handeling na als wel de intentie of het verlangen van hun 'model'. Imiteren is niet iets om laatdunkend over te doen; dankzij de grote gave van de *mimesis* leren we taal en worden we mens.
René Girard kwam bij zijn studie van de literatuur verhalen tegen die in verschillende tijden en verschillende culturele contexten ontstaan waren, maar verrassend eenzelfde structuur hadden. Hij ontdekte dat Cervantes, Proust, Flaubert, Stendhal en Dostojewski onafhankelijk van elkaar – voor zover we kunnen vaststellen – laten zien dat mensen niet alleen taal en gewoonten van elkaar overnemen, maar ook elkaars begeerte imiteren. Zij

Imitatie wordt niet aangeleerd, maar is de grondslag van het leren.

bleken niet de enige auteurs te zijn. In veel stukken van Shakespeare vinden we dezelfde structuur, en datzelfde geldt voor veel bijbelverhalen. Zo maakt de slang de verboden vrucht begeerlijk voor Eva, en eet Adam omdat Eva die aan hem geeft. Juist de teksten die de imitatie van de begeerte laten zien, zijn levensecht, openbaren waarheid; de andere zijn romantisch en verhullen de werkelijkheid. Later kon Girard verwijzen naar experimenten onder kinderen; wanneer in een ruimte met identieke stukken speelgoed één van de kinderen naar een stuk speelgoed grijpt, willen alle kinderen precies dat ene speeltje ook hebben, en tonen ze geen belangstelling voor de andere stukken.

Rivaliteit

Het begeren is 'mimetisch', 'imitatief'. De twee traditionele theorieën van het begeren gaan ervan uit dat er een rechte lijn is tussen het begerende subject en het begeerde object. De ene theorie neemt aan dat de begerende kracht in

het subject zetelt, de andere dat het object een aantrekkingkracht uitoefent op het subject. Maar Girard kwam tot de conclusie dat mensen begeren via andere mensen. Zij volgen het voorbeeld van iemand die iets bezit of begeert, en begeren dan hetzelfde. De ander verschijnt als een model. De begeerte heeft een driehoekige structuur; het begerend subject imiteert de begeerte van zijn model en begeert via dit model het object. Omdat ik drink, wil een ander die mij ziet drinken, ook drinken. Normaal is dit geen probleem; het kan plezierig zijn samen te drinken. Maar als we in de woestijn verdwaald zijn of in een vastgelopen trein zitten waar we niet uit mogen, kan water uiterst schaars zijn. Degene die mij ziet drinken, kan het glas uit mijn handen rukken, en dan is Leiden in last. Er ontstaat geweld. Het willen drinken van water is een natuurlijke behoefte, maar dit glas water willen hebben is een begeerte. Het is niet de schaarste zelf die de strijd doet ontbranden, want men kan rijk zijn midden in de schaarste door weinig te begeren. Iets wordt uniek en dus schaars doordat iemand het als te begeren voorhoudt. Dit verlangen wordt geïmiteerd, en het vreemde is dat het object van verlangen relatief onbelangrijk wordt: in het imiteren van de begeerte van de ander en de rivaliteit die hieruit volgt, blijkt men dat zelfs uit het oog te verliezen.
Wie het begeren van iemand anders imiteert, maakt deze tot zijn model. En op de momenten dat het lijkt te gaan om iets unieks – dat ene glas water, dit huis, deze partner, het presidentschap –, is het model tegelijkertijd een obstakel. Ik kan geen minister-president worden zolang mijn grote voorbeeld door wie ik die functie begeer, dat ambt bekleedt. Ik moet hem of haar uit dit ambt verwijderen. Zo ontstaat rivaliteit. Dit is op zichzelf sterk mimetisch: ik houd de ander in het oog, en deze houdt mij in het oog. We gaan gelijk op. De strijd escaleert. We zoeken beiden aanhang. Als niets ons tegenhoudt, bijvoorbeeld de wet, kunnen we proberen elkaar te vernietigen. En niet alleen wij tweeën proberen elkaar teniet te doen: onze aanhang en zelfs nieuwe mensen mengen zich in de strijd, meegevoerd door de imitatie. Girard noemt dit mimetische besmetting. Er ontstaat chaos. Iedereen staat iedereen naar het leven.

Feest

Wat heeft dit met religie te maken? Ik kan dit verduidelijken aan de hand van een bekend feest: carnaval. Iedereen weet dat dit oorspronkelijk een religieus lentefeest is. De chaos die kunstmatig geschapen wordt (door andere kleding, omkering van functies, drinken, uit je dak te gaan), weerspiegelt de chaos die in de samenleving steeds dreigt te ontstaan doordat mensen elkanders begeerten imiteren en met elkaar gaan rivaliseren. Het feest eindigde oorspronkelijk met een climax: iemand die daarvoor was uitgekozen, werd tot ieders mik-

punt – tot zondebok en 'prins' – gemaakt en vervolgens in een gezamenlijk ritueel omgebracht. Dit laatste doen we niet meer; christenen hebben dit verboden. Maar in veel carnavalssteden verbrandt men nog '(prins) carnaval' in de vorm van een pop, hakt men zijn hoofd af of verdrinkt men hem. Oorspronkelijk werd het slachtoffer ingeloot. Iedereen legde zijn agressie op de uitgekozen zondebok, die werd uitgedreven en meestal gedood.
Het woord 'zondebok' danken we aan Leviticus 16, waar – zoals ook elders is gebeurd - het menselijke slachtoffer is vervangen door een dier. Men schrijft de zondebok alle schuld toe. Maar omdat deze de vrede brengt in het gezamenlijk uitdrijven, verdient hij ook geëerd te worden: hij wordt een prins, ja, een god. Bijvoorbeeld de heilige koe in India, of de stiergod van de antieken. Wie in een situatie met veel spanningen gaat roddelen en de anderen mee-

Het centrum van iedere religie is het offer;
dat offer is gewelddadig
en tegelijkertijd het heiligste wat er is

krijgt, bezorgt zichzelf en zijn omgeving een heerlijke, vredige avond. Want roddelen is niets anders dan verbaal een zondebok aanwijzen en uitdrijven. Het centrum van iedere religie is het offer; dat offer is gewelddadig, en tegelijkertijd is dit het heiligste wat er is. De zondebok, het offer, heeft een Janus-gezicht van model én obstakel: hij verdient te sterven én verheerlijkt te worden. Girard zegt dat de religie het geweld uitdrijft en zo veel mogelijk binnen grenzen houdt door een kleiner geweld te gebruiken. Behalve in het offer krijgt dit 'kleinere geweld' vorm in geboden en verboden, in de opbouw en de structuur van de samenleving. Religies zijn in zichzelf gewelddadig, maar tegelijkertijd, zeker tot voor kort, onmisbaar.

Moord

Feesten als carnaval komen in allerlei variaties in alle culturen voor. Christenen hebben echter roet in dit religieuze eten gegooid door het doden van de zondebok moord te noemen. Zij hebben van de joden geleerd dat Kaïn die zijn broer doodt en een stad sticht (en dus ook Romulus, de stichter van Rome), geen cultuurheld is, maar een moordenaar, en dat de samenleving berust op geweld. De staat wordt gedefinieerd als de organisatie met het monopolie van het geweld; het leger is in laatste instantie het instrument dat orde handhaaft en afdwingt. Van de profeten leerden de christenen dat barmhartigheid beter is dan offers; dat de laatste, jongste en armste, de eerste is in Gods oog, en dat Gods

barmhartigheid voortduurt tot in het duizendste geslacht. Zij schreven een wonderlijk verhaal over Jezus van Nazaret, die at met zondaars en geweldloosheid preekte, werd aangeklaagd als volksophitser en door de Romeinen werd gekruisigd nadat hij iedereen een glimp van het mens-zijn had laten zien. Het verhaal van zijn dood leest als een typisch lynchverhaal: er is weinig aandacht voor de gerechtelijke procedures, iedereen is tegen Jezus, en de stem van God is de stem van het volk. Maar de auteurs van dit verhaal weigeren mee te gaan met de menigte. Tegen de overweldigende eensgezindheid van de menigte in houden zij vol dat Jezus onschuldig is. In de versie van Lucas bidt Jezus voor zijn vijanden. God is niet de god van de vervolgers (de meerderheid), maar van de vervolgden, de zwakkeren; de stem van het slachtoffer is de stem van God. Zo wordt het vinden van onderlinge vrede door het uitdrijven van de zondebok – in de geschiedenis, in een ritueel of verbaal in geroddel – ontmaskerd als een leugen en een vorm van geweld.

De Almachtige

In het begin noemde Girard de dood van Jezus een anti-offer. Later zag hij die dood toch weer als een offer, omdat het hier de zelfgave betreft van Jezus; en omdat de klassieke cultuur – dus ook in mindere mate onze cultuur – het onmogelijk vindt dat woord consequent te vermijden. Er is in de christelijke spiritualiteit en theologie, vooral in de tijd van de reformatie en contrareformatie hard gediscussieerd en gepolemiseerd over 'het offer van Jezus'. God zou zo'n offer eisen omdat God anders niet verzoend kon worden met de mens

Het evangelie van de geweldloosheid schept een groot probleem

vanwege zijn grote schuldenlast. God dreigde zo weer een gewelddadige God te worden, een God die bloed eist. God is in de loop van de geschiedenis van het christendom steeds meer gezien als een macht. De vroomheid heeft Jezus tot een *pantokratoor*, een 'almachtige', gemaakt (hij is verheerlijkt). Het vertrouwen dat God liefde is, maakte plaats voor een abstract geloof in almacht. Het christendom heeft zich heel langzaam doorgezet, is op vele plekken opgebouwd en weer verdwenen. Het heeft geworsteld met de machtige invloed van de offerende, roddelende, religieuze, verbiedende en gebiedende cultuur. Het ijveren voor geweldloosheid is telkens weer verduisterd. In de eerste duizend jaar mochten christenen niet doden, en als zij dat in een oorlog wel deden, moesten zij boete doen. De invloed van de nog half heidense Noormannen en

van de islam maakte echter het sterven op het slagveld bij de kruistochten en later bij iedere 'goede zaak' tot iets verdienstelijks. De leer van de rechtvaardige oorlog, die al bij de Romeinen bestond en nu verder werd ontwikkeld, was een pleister op een steeds meer stinkende wonde. Het uitdrijven van zondebokken en het opleggen van geboden zijn deel gaan uitmaken van de praktijk van christenen en van de organisatiestructuur van de kerken.

De goede weg

Dit alles is begrijpelijk. Het evangelie van de geweldloosheid schept een groot probleem. Als je het zondebokmechanisme en de rol van de religie met haar offers en verboden doorziet, en als je je ervan bewust wordt, zoals eens de apostel Paulus, zelf een vervolger te zijn, kun je geen cultuur meer in stand houden die daarop berust. Je kunt het geweld niet meer met geweld bestrijden, want juist dat lijkt het geweld vrij baan te geven.
Hoe vrede te scheppen die niet berust op geweld? Is de waarheid van het christendom trouwens niet absoluut en totalitair? Deze waarheid verschijnt echter geïncarneerd, in een eindige wereld, als belofte, als een mogelijkheid vergeving te ontvangen en te geven. Girard is hiervoor misschien te weinig theoloog. Volgens mij maakt de liefde mensen aan elkaar gelijk – we zijn allen zondaars (want schuldig aan mimetisch geweld), en er is geen ruimte voor een zondebok. Maar de liefde wil ook dat de ander de ander blijft, schept zo afstand en een tussenruimte tussen mensen. Zodra ik de ander bezit, verlies ik hem/haar. Ruimte tussen ons is het begin van vrede.
Maar we kunnen nooit aan die tussenruimte een volmaakte vorm geven. We zijn immers eindige mensen. Wel houdt het zoeken hiernaar ons op de goede weg, de weg van de geweldloosheid.

Met dank aan E. Launspach, die heeft meegelezen.

— Dr. André Lascaris (1939) is dominicaan. Hij promoveerde in Oxford en publiceerde boeken en artikelen over de theorie van René Girard, over omgaan met conflicten, geweld, wraak, vergeving, verzoening.

Pamoja

Mathias Mwonge Kyazze (1961), Uganda

Uganda heeft jaren lang geleden onder de dictatuur van Idi Amin. De Ugandese kunstenaar Mathias Muwonge Kyazze is kind van die wereld. Na een opleiding tot glazenier maakt hij nu, naast schilderijen, veel glas-in-loodkunst. Op latere leeftijd heeft hij een serie schilderijen gemaakt over het leven van de vrouw in het Baganda-volk. Die serie heeft hij opgedragen aan zijn moeder. Dit schilderij, Pamoja, hoort in die serie thuis. Pamoja staat voor saamhorigheid. De afgebeelde vrouwen vormen 'saamhorigheid'. Het schilderij verbeeldt de solidariteit tussen vrouwen. Deze solidariteit en saamhorigheid kunnen een begin van vrede kan zijn. Mensen mogen zich aanvaard weten bij elkaar, mensen mogen schuilen bij elkaar. Ze zijn niet langer elkaars concurrenten in een ongelijke strijd om het bestaan. De hardheid van het bestaan verdwijnt waar mensen elkaar omarmen en elkaar warmte willen bieden. De kleuren van dit schilderij zijn zacht: terracottatinten, zachtgroen en zachtblauw. Het licht van de zon zet de vrouwen in een bijzondere positie. Heiligen? Voorbeelden om na te volgen?

— Berend Borger is theoloog en werkt als predikant (PKN) in Amersfoort. Hij heeft onder meer gestudeerd in Atlanta (VS) en als docent gewerkt in Kameroen (Afrika).

Christendom: een levenslange interculturele leerschool

'Wie een ander het recht op anders-zijn ontzegt, ontzegt hem of haar het meest fundamentele bestaansrecht. Uit het wereldchristendom weten we dat dergelijke pogingen om de ander te vormen naar het beeld van het zelf, niet alleen marginalisering, pijn en ontworteling veroorzaken, maar ook onvermijdelijk zullen leiden tot protest en verzet.' Aldus professor dr. Martha Frederiks op 12 februari 2008 in haar inaugurele rede bij haar benoeming tot bijzonder hoogleraar Godgeleerdheid aan de Faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit Utrecht. 'Uitgaande van de realiteit dat wij in Nederland een multiculturele samenleving hebben, lijkt het verstandig die werkelijkheid te accepteren, elkaar te respecteren en samen te werken aan een gezamenlijke toekomst. Dat betekent niet dat wij elkaar kritiekloos hoeven te accepteren of ons niets aan elkaar gelegen hoeven te laten liggen. Het betekent juist dat we het onderlinge kritische gesprek aangaan, dat alle betrokkenen bevraagt en scherpt en zo leidt tot een nieuwe verbondenheid naar de toekomst toe. Wie we zijn, wat onze identiteit is, is niet alleen maar iets uit het verleden; het is een naar de toekomst gericht proces dat we – in diversiteit én *commitment* aan elkaar – samen vorm geven.'
Dr. M.Th. Frederiks werd per 1 juli 2007 benoemd tot bijzonder hoogleraar Missiologie aan de Universiteit Utrecht. De leerstoel, die sinds 1986 aan de Universiteit Utrecht is gevestigd, gaat uit van de stichting de Zending der Protestantse Kerk in Nederland. Van 1993 tot 1999 was Martha Frederiks zendingspredikant namens de Raad voor de Zending der Nederlandse Hervormde Kerk. Als adviseur voor christen-moslim-relaties was zij verbonden aan het Project for Christian Muslim Relations in Africa (ProCMuRA), met als standplaats Gambia. Sinds haar terugkeer uit Afrika vervult mevrouw Frederiks diverse onderzoek- en onderwijstaken aan het Interuniversitair Instituut voor Missiologie en Oecumenica (nu Centrum IIMO), en het departement Godgeleerdheid van de faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit Utrecht. Zij doceerde diverse malen aan theologische opleidingen in Afrika en Azië. Professor Frederiks blijft voltijds verbonden aan het IIMO, waarvan zij directeur is. Ook is zij voorzitter van de Nederlandse Zendingsraad.

Einde voor Nederlandse Missieraad

Op 20 februari 2008 heeft de Algemene Raad van de Nederlandse Missieraad (NMR) met ruime meerderheid het besluit van het bestuur goedgekeurd het bureau van de Nederlandse Missieraad aan het einde van dit jaar te sluiten. Dit besluit is nu conform de statutaire bepalingen ter goedkeuring voorgelegd aan de Neder-

landse bisschoppenconferentie. De Nederlandse Missieraad is een platform van diverse katholieke missionaire organisaties. De leden vertegenwoordigen de afzonderlijke diocesane missieraden, de religieuzen en hun missionaire organisaties en de fondsenwervende missionaire lekenorganisaties. Ter ondersteuning van het platform is een stichting opgericht die de uitvoerende functies in een bureau organiseert. Deze stichting zal nu na veertig jaar worden opgeheven. De kerkelijke instelling Nederlandse Missieraad blijft vooralsnog bestaan, zij het – voorlopig – zonder verdere personele ondersteuning. Daarover zal nader overleg plaatsvinden met de bisschoppenconferentie. De komende maanden wordt onderzocht of (en zo ja, hoe) een of meer lidorganisaties functies van het bureau van de NMR kunnen overnemen.

Doek valt voor Kerk Wereldwijd

Op 8 januari 2008 heeft het bestuur na rijp beraad de knoop doorgehakt: de stichting Kerk Wereldwijd wordt opgeheven. Nadat enkele jaren geleden het oecumenische 'Kerk Overzee' was veranderd in de stichting 'Kerk Wereldwijd', is het doek dan toch echt gevallen. Een veranderende communicatie maakt de huidige werkwijze achterhaald.

Het christendom en de wereldreligies

De grote religies van deze wereld – christendom, jodendom, islam, hindoeïsme en boeddhisme – zijn allemaal wereldwijd actief. Het is uniek voor onze eeuw dat de wereldreligies zo intensief met elkaar in gesprek zijn. Dit gesprek is van groot belang voor het onderlinge verstaan, maar ook voor de wereldvrede. Tegelijkertijd worden (vooral westerse) mensen steeds individueler en vrijer in hun religieuze keuze: ze stappen gemakkelijker over van de ene naar de andere godsdienst, maken een zelfbouwpakket met onderdelen uit verschillende tradities of wijzen die zelfs totaal af (atheïsme). Dit roept – ook in het onderlinge gesprek – nieuwe vragen en spanningen op voor de wereldgodsdiensten zelf. Hoewel de gesprekken vaak niet vanzelfsprekend en soepel gaan, is het besef dat samenwerking noodzakelijk is, er wel degelijk. De wereldreligies lijken 'gedoemd' tot dialoog.
Op 5 maart 2008 presenteerde de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg het boek *Het christendom en de wereldreligies* tijdens het symposium 'In hemelsnaam'. Het boek gaat dieper in op de conflicten en gesprekken tussen het christendom en de andere wereldreligies. Welke belangrijke discussiepunten zijn er

tussen het christendom en de andere religies? Wat kunnen ze van elkaar verwachten in de nabije toekomst? Ook is er aandacht voor een nieuwe theologische discipline, de *comparatieve* theologie, die zich afvraagt hoe je de ene met de andere religie kunt vergelijken. Is het mogelijk een godsdiensten overstijgende positie in te nemen of is dat onmogelijk of zelfs arrogant?
Ook de unieke positie van mystiek in de wereldreligies krijgt aparte aandacht. Professor dr. Anton Houtepen, emeritus-hoogleraar Oecumenica (Universiteit Utrecht), hield voorafgaand aan de presentatie een lezing over 'Het protestantisme en de interreligieuze dialoog'. Daarin citeerde hij uitvoerig en met instemming de vaak verkeerd begrepen anglicaanse aartsbisschop van Canterbury Rowan Williams. 'De meest overtuigende dialoog vindt daar plaats', aldus Williams, 'waar gelovigen in minderheidssituaties leven en waar zij zelfs onder vervolging en martelaarschap te lijden hebben en dan toch niet met haat of wraak reageren, of waar zij respect en solidariteit ondervinden van degenen die tot de dominante religieuze meerderheid behoren. (...) De christelijke identiteit betekent ergens thuis te horen, daar waar Jezus ons hebben wil. Door op die plek te leven delen wij tot op zekere hoogte in zijn identiteit, dragen we zijn naam en staan we in eenzelfde relatie met God en met de wereld zoals hij. Vergeet de term 'christendom' maar even – het christendom als een ideeënstelsel dat met anderen concurreert op de markt – en concentreer u op onze plaats in de wereld, die de plaats van Jezus, de Gezalfde, is en wat er dan op die plek mogelijk wordt. Deze Jezus-plek, die ook de plek van de christen is, stelt ons een meelevende God van liefde voor ogen, die er is voor de hele mensheid en in wiens naam geen schade of letsel kan worden toegebracht aan onze naasten. (...) Wat christenen als volgelingen van Jezus zijn of behoren te zijn, mag anderen nimmer angst aanjagen noch een reden zijn om anderen buiten te sluiten.'

Nieuwe stafmedewerker voor NZR

De Nederlandse Zendingsraad (NZR) heeft drs. W.P.J.L. van Saane benoemd in de nieuwe functie van stafmedewerker. Van Saane is sinds 2002 namens de Gereformeerde Zendingsbond (GZB) als zendingspredikant werkzaam in Beiroet in het kader van een missionair-diaconaal project. Ook is hij in deeltijd als docent verbonden aan de *Near East School of Theology*. Van Saane behoort tot de Protestantse Kerk in Nederland en zal in september voltijds in dienst treden.
De NZR begroette ook twee nieuwe organisaties als aspirant-leden: Stichting Overseas Missionary Fellowships Nederland en Stichting Frontiers Nederland. Het Nederlands-Luthers Genootschap voor In- en Uitwendige Zending werd volledig participant.

Raad van Kerken: af- en aantreden

Op 9 april 2008 werd in een middagbijeenkomst onder de titel 'De kerken elkaar tot zegen' in het Dienstencentrum van de Protestantse Kerk in Nederland afscheid genomen van dr. A.H.C. van Eijk als voormalig voorzitter en interim-secretaris van de Raad van Kerken in Nederland. Hoofdspreker was professor dr. A.W.J. Houtepen. Monseigneur J.G.M. van Burgsteden sprak een dankwoord uit.
De oecumenische beweging van de laatste halve eeuw heeft christenen van verschillende tradities en culturen tot bondgenoten gemaakt in dezelfde missie. We zijn gegroeid in gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de geloofwaardigheid van het evangelie van Jezus. Zo zijn de Schriften opnieuw en nu samen vertaald, zijn kerkdeuren geopend voor vreemdelingen en vluchtelingen, en tentenkampen gebouwd voor asielzoekers zonder papieren. Daarnaast zijn de contacten uitgebreid met kerken en groepen die de oecumene niet altijd vertrouwden. Er is contact gelegd en verstevigd met andere religies. Heeft dat alles ons ook dichter bij elkaar en dichter bij zichtbare eenheid gebracht? Zijn we elkaar tot zegen geweest?
Ton van Eijk, oecumenicus in hart en nieren, trad af. Maar de Raad van Kerken kon ook de komst van een nieuwe algemeen secretaris aankondigen. Drs. ing. Klaas van der Kamp (48) begon op 1 maart 2008 in deze functie. Ds. Klaas van der Kamp volgt hiermee ds. Ineke Bakker op, die van 1995 tot 2007 algemeen secretaris van de Raad van Kerken was.

Kritisch rapport over religieuze leiders Bosnië

De meeste religieuze leiders in Bosnië-Herzegovina steunden tijdens de Bosnische oorlog (1992-1995) nationalistische politici en hebben de oorlog gerechtvaardigd. Dit blijkt uit een onderzoek dat vredesorganisatie IKV Pax Christi en Bureau Beleidsbeïnvloeding Ontwikkelingssamenwerking (BBO) hebben uitgevoerd. De onderzoekers zijn ook kritisch over de internationale gemeenschap. Diplomaten ontbeerden kennis van het kerkelijk erf, en er was geen eenduidige vredesstrategie. Internationale kerkelijke verbanden als de Wereldraad van Kerken en de Conferentie van Europese Kerken zetten in op dialoog, maar verzuimden bij oorlogsmisdaden man en paard te noemen.
Het rapport bevat veel aanbevelingen. Initiatieven zijn nodig op nationaal en lokaal niveau. Steun aan terugkeer en reïntegratie van vluchtelingen is geboden.
Tales of War and Peace. Religious Leaders During and After the War in Bosnia and Herzegovina. Calculated Hypocrisy or Paving the Way for Peace? is gratis op te vragen bij IKV Pax Christi (telefoon (030) 233 33 46) of te downloaden van de website *www.ikvpaxchristi.nl*.

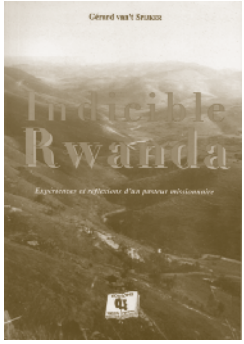

Gérard van 't Spijker, *Indicible Rwanda. Expériences et réflexions d'un pasteur missionaire,* Yaoundé: Éditions CLÉ, 2007, 135 bladzijden, ISBN 9956 0 9096 4, € 12,50, te bestellen via *a.g.spijker@planet.nl*.

Gerard van 't Spijker werkte als gereformeerde zendingspredikant in Rwanda van 1973-1982 en van 1995-1999, vóór en na de genocide die zich in 1994 in dit land voltrok. Een belangrijke vraag die velen bij dit gruwelijke gebeuren bezighoudt, is: hoe komt het dat de kerken in Rwanda, sterk en vitaal als zij waren, geen weerstand hebben kunnen bieden tegen geweld en haat?
Na de catastrofe keert Van 't Spijker naar Rwanda terug. Beeldend vertelt hij wat hij aantreft in Kigali, onderweg naar Kugituntu en naar Gisenyi. Verwoeste en in de steek gelaten huizen, patrouillerende soldaten en een volstrekt verstoorde bevolkingsopbouw.
Er moet een theologisch antwoord gegeven worden op wat er gebeurd is. De Congolese theoloog Kä Mana kenschetst het als een *christianisme de la catastrophe*. Tijdens het kolonialisme hebben missionaire organisaties met veel geld het onderwijs en de gezondheidszorg ter hand genomen. Ze functioneerden als economische bedrijven. Dat wordt onderstreept door de grote gebouwen die ze lieten neerzetten en door de bijbehorende indrukwekkende liturgie. Tegelijkertijd werd het accent gelegd op het individuele heil, en werden de nieuwe gelovigen losgemaakt van hun familie en stam. Het blijft een eeuwigdurende paradox: het christelijk geloof komt op voor de zwakken, maar gebruikt daarbij de macht van de sterke. Zoiets is een potentiële bron voor conflicten en werd een van de voorwaarden voor de volkerenmoord.
Het is te hopen dat er een vertaling van het Franstalige boek verschijnt. Want wat zich in Rwanda heeft afgespeeld, is geen toevallig ongeluk. Het heeft te maken met de wijze van theologiseren en missioneren. We moeten proberen er lessen uit te leren.

— Dineke Spee

Dineke Spee is voorzitter van de redactie van *TussenRuimte*.

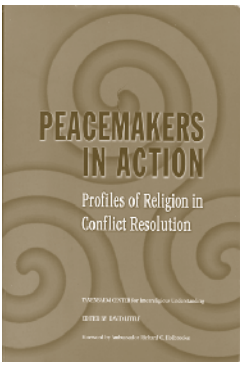

David Little (redactie) en Tanenbaum Center for Interreligious Understanding, *Peacemakers in Action. Profiles of Religion in Conflict Resolution,* Cambridge/New York: Cambridge University Press, 2007, ISBN 978 0 5216 1 8946, 503 bladzijden, € 19,99

Het Tanenbaum Center for Interreligious Understanding in New York wil door het ontwikkelen van praktische programma's religieuze conflicten voorkomen. Het identificeert daartoe religieuze vredestichters van uiteenlopende godsdienstige en nationale achtergrond. In *Peacemakers in Action* tekent David Little twaalf profielen van mensen die, vaak met gevaar voor eigen leven, op grond van hun godsdienstige overtuiging een zeer bijzondere positie innamen of -nemen in tijden van gewelddadige conflicten. Verschillende elementen keren telkens terug: leiderschap, charisma, doorzettingsvermogen, organisatievermogen, non-conformisme en bovenal de diepe overtuiging dat het stichten van vrede een religieuze plicht is. Het boek neemt de lezer onder andere mee naar Kosovo (Sava Janjic), Sudan (William Lowrey), Nigeria (Muhammad Ashafa en James Wuye) en West-Papoea (Benny Giay).
Een helder, concluderend artikel van redacteur David Little complementeert het boek: vijandigheid en geweld kunnen het best worden vermeden, zowel moreel als praktisch gezien, door het sterk maken van een positie die gerechtigheid en vrede onderstreept en bereid is de risico's te nemen en de kosten te dragen die verbonden zijn aan zo'n positie. Deze conclusie is erg messiaans, hetgeen niet kan verwonderen aangezien het overgrote merendeel van de *peacemakers* christen is. Een ander minpunt is het feit dat zo weinigen van de beschreven *peacemakers* vrouw zijn.
Het boek is een fascinerende bijdrage aan de discussie over de positieve en negatieve invloed van godsdiensten op gewelddadige conflicten en appelleert aan een versteviging van onderling begrip van religieuze posities. Maar meer nog getuigen de *peacemakers* van moed en liefde in moedeloze tijden vol haat. Het is in die zin een bijzonder hoopvol boek.

—Lucien van Liere

Lucien van Liere is theoloog en lid van de redactie van *TussenRuimte.*

Dr. Dirk Griffioen, *Christelijke zending en wereldgodsdiensten. De godsdienttheologie van Gustav Warneck, Hendrik Kraemer en J.E. Lesslie Newbigin in context* (Mission 44), Zoetermeer: Boekencentrum, 2007, 608 bladzijden, ISBN 978 90 239 2217 9, € 42,50

Christenen leven niet in hun eentje. Daarom is de ontmoeting tussen christendom en aanhangers van andere godsdiensten van meet af aan een basale theologische kwestie van de zending geweest. Dr. Dirk Griffioen vergelijkt in zijn promotiestudie het denken van drie bekende namen uit de zendingswetenschap: de Duitse lutherse piëtist Gustav Warneck (1834-1910), de Nederlandse zendingsman Hendrik Kraemer (1888-1965) en de Schotse zendeling Lesslie Newbigin (1909-1998), bisschop van de Church of South India en leider van de Internationale Zendingsraad. Warneck, Kraemer en Newbigin delen de visie dat de kerk zich heeft te wijden aan de wereldwijde verkondiging van het evangelie. Deze taak zal pas voltooid zijn wanneer iedereen het goede nieuws heeft gehoord en het rijk gekomen is. Maar zij leggen ook eigen accenten, want ze zijn kinderen van hun tijd.

De Europese discussie over de interreligieuze ontmoeting vindt plaats binnen de referentiekaders van de westerse wetenschap. Dat maakt de missiologie van iemand als Newbigin enerzijds relevant en contextueel voor het Europa van de twintigste eeuw; anderzijds ligt precies daarin ook de beperking van die missiologie, in relatie tot een wereldkerk die gaandeweg meer wordt bepaald door de agenda en de missionaire praktijk van de snel groeiende kerken van het Zuiden. Hun vaak eeuwenlange ervaringen in de omgang met andersgelovigen kunnen ons helpen verantwoord om te gaan met de religieuze minderheden binnen onze poorten. Aan deze ontwikkelingen gaat Griffioen jammer genoeg geheel voorbij wanneer hij lijnen aangeeft voor een godsdienttheologie voor de toekomst.

Het christendom van vandaag is opnieuw vooral een niet-westerse godsdienst. Het wordt tijd daaruit de consequenties te trekken.

— Wout van Laar

Wout van Laar is directeur van de Nederlandse Zendingsraad (NZR) en lid van de redactie van *TussenRuimte*.

Michsjol

Michsjol is een tijdschrift voor theologie, cultuur en politiek. In de eerste aflevering van 2008, jaargang 17, wordt onder de thematische titel *WW(C)W?* aandacht besteed aan het onderwerp 'Globalisering als uitdaging voor kerk en theologie'. Welke implicaties heeft globalisering voor kerk en theologie? Kunnen mondiale informatienetwerken heilzaam werken voor de kerk en voor de plaatselijke geloofsgemeenschap? Zie *www.michsjol.nl*.

International Review of Mission

Volume 96, 380/381, januari/april 2007
Het thema van dit nummer is 'On the way from Athens to Edinburgh'. Het biedt vier onderwerpen die na de zendingsconferentie in Athene van 2005 opgepakt dienden te worden. Het zijn: de plaats van genezing in de oecumenische missiologie, christelijke identiteit en getuigenis te midden van religieuze pluraliteit, *cross-cultural* zending en inculturatie. Het nadenken over deze onderwerpen is tevens bedoeld als voorbereiding op het honderdjarig bestaan van de Wereldzendingsconferentie in 2010 in Edinburgh. Zie *www.wcc-coe.org*.

Volume 96, 382/383, juli/oktober 2007
Ook dit nummer van *IRM* kan gezien worden als een voorbereiding op 2010. Er wordt apart aandacht besteed aan 'Evangelism', de titel van deze aflevering. Het nummer is een antwoord op de kritiek die in Athene te beluisteren viel dat de Wereldraad van Kerken in de voorbereiding onvoldoende aandacht besteedt aan evangelisatie. Zie *www.wcc-coe.org*.

Exchange / Journal of Missiological and Ecumenical Reseach

Volume 36, 3, 2007
Deze aflevering van *Exchange* bevat vier hoofdartikelen. Volker Küster benadert het spreken over God na 11 september 2001 op esthetische wijze. De vraag in hoeverre voorouderverering in het christelijk geloof kan worden meegenomen, wordt door Alexander Jebadu besproken. Als noorderling in het zuiden peinst Jim Harries over communicatie in de kerk. Tot slot biedt Frans J. Verstraelen een historiografie van een Afrikaanse kerk (in Zambia) onder de intrigerende titel: een geheime schat en doe-het-zelf-boek. *Exchange* is ook online beschikbaar: *www.brill.nl/exch*.

Mary,
Abel Ferrara, 2005,
Paradiso Entertainment

De film *Mary* van Abel Ferrara begint waar Mel Gibsons *The Passion of the Christ* eindigt, namelijk op het moment dat Jezus na zijn opstanding het graf verlaat. Maria Magdalena komt naar het graf en ziet Jezus. Hij vraagt: 'Waarom zoek je de Levende bij de doden?' Daarna gaat het verder zoals Johannes 20 vertelt.
Deze openingsscène toont opnamen voor een te monteren film *This is My Blood*, uitgangspunt van alle verwikkelingen in de film *Mary*. Marie Palesi, de actrice die de rol van Maria Magdalena speelde, wil niet met regisseur Tony Childress mee naar New York voor de montage, maar terug naar Jeruzalem waar de film werd opgenomen.
De film is nogal gecompliceerd; er lopen vier verhaallijnen. De eerste is de opgenomen film *This is My Blood*. De tweede draait om Ted Younger, een Afrikaanse Amerikaan die in een televisiepraatprogramma deskundigen aan het woord laat over het evangelie van Maria Magdalena en ondertussen zijn hoogzwangere blanke vrouw verwaarloost. De derde is die van regisseur Tony Childress, die helemaal voor zijn film gaat. En de vierde is die van actrice Marie Palesi, die tot geloof gekomen is en zowel Ted als Tony confronteert met de vraag waarom zij niet geloven. Zowel Ted als Tony raakt in een (geloofs)crisis.
De boodschap van de film is meervoudig. De film bekritiseert Gibson in de persoon van regisseur Tony, die zijn film maakt om veel geld te verdienen. Maar eigenlijk gaat het in de film om bekering. Marie Palesi komt door haar rol van Maria Magdalena tot bekering en vertelt de anderen van haar geloof, maar die anderen gaan op in de wereld van het beeld, waar alles draait om roem en geld. Palesi's woorden blijken echter sterk, zeker wanneer aan het licht komt hoe voos en oppervlakkig de wereld van het beeld is. En zo is deze film een kritiek op onze samenleving en een pleidooi voor een geloof dat daardoorheen prikt en weigert zich door die samenleving gek te laten maken.

— Freek Bakker

Freek Bakker is universitair docent interculturele theologie en hindoeïsme en boeddhisme aan theologische faculteit van de Universiteit Utrecht.

The Yuval Ron Ensemble,
Tree of Life, 2005,
Magda (48 King George Street, Tel-Aviv 64337, Israël), € 18,00

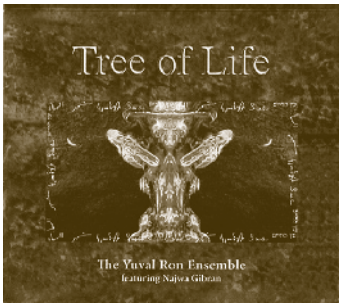

Zodra de speler de cd naar binnen heeft gezogen, vult de ruimte om mij heen zich met vogelgeluiden. Het getjilp blijkt de opmaat te zijn van ruim een uur vol verrukkingen. Wat is het mooist? Zijn het de ritmes die zo afwisselend zijn dat ik niet stil kan blijven zitten, of is het de voortdurende afwisseling van instrumenten? Allerlei percussie-instrumenten hoor ik: derbouka, djembé, tamboerijnen (met en zonder bellen). Yuval Ron zelf bespeelt de *oud* (een voorloper van de luit). We horen een harmonium (niet ons traporgel, maar een met de accordeon verwant instrument) en een citer. En dit is zomaar een greep.
Natuurlijk kan deze muziek niet zonder zang, en die is er dan ook. Een warme vrouwenstem beweegt zich boven een rustige bourdon. En daar hebben we het volgende interessante punt: zingt ze vals? Ronduit: nee! De muziek uit het Midden-Oosten wordt onder meer gekenmerkt door een veel verfijndere opbouw van het octaaf. Er wordt gebruikgemaakt van micro-intervallen, en dat is vreemd voor onze oren, die gewend zijn aan de gelijkzwevende stemming. Anders, maar heel aangenaam.
De liederen worden gezongen in het Arabisch, het Hebreeuws en het Ladino. Verreweg het meeste versta ik niet, maar het tekstboekje helpt. Ik lees over liefde, nachtegalen, een gebed en een lofzang, en ik besef dat ik dit eigenlijk al begrepen had.
Heel bijzonder aan het Yuval Ron Ensemble is dat het bestaat uit joodse, Arabische en christelijke artiesten. Zij voeren religieuze muziek en volksmuziek van het Midden-Oosten uit. Zij willen muzikale bruggen bouwen tussen joodse gelovigen, moslims en christenen en bijdragen aan een beter begrip tussen de culturen. En dat is mooi, heel mooi!
'Birds' heet het laatste nummer van de cd, en naadloos nemen de vogels rondom mijn huis het lied over.

— Marianne Verkade

Marianne Verkade is zangpedagoge en werkte achtereenvolgens in Kampen, Serooskerke (Walcheren), Yogyakarta (Indonesia) en Alkmaar.

t/m 24 augustus 2008
Als het ijs smelt

Het klimaat verandert. Wat betekent het voor inwoners van Groenland, Canada, Alaska, Lapland en Siberië dat het ijs smelt? En wat betekent de mogelijke stijging van de zeespiegel voor ons in Nederland? In het Rijksmuseum voor Volkenkunde in Leiden is het tot en met 24 augustus 2008 allemaal te zien. De tentoonstelling begint met de geschiedenis van ijs en sneeuw: voorwerpen en filmbeelden maken de kou bijna voelbaar. In het pooltheater wordt ingezoomd op vijf plaatsen in het uitgestrekte noordpoolgebied. De meest ingenieuze voorwerpen illustreren hoe de bewoners zich al eeuwen lang aanpassen aan de veranderende omgeving. Door de hele tentoonstelling heen biedt een interactieve barometer de bezoeker de mogelijkheid zijn of haar eigen positie te bepalen in het klimaatdebat en die tegen het standpunt van andere bezoekers af te zetten.
Zie *www.volkenkunde.nl*.

5 juli - 10 augustus 2008
Kwakoe Zomer Festival

Het drieëndertigste Kwakoe-festival vindt plaats van 5 juli tot 10 augustus, iedere zaterdag en zondag, in het Bijlmerpark van Amsterdam Zuid-Oost. Het Kwakoe Zomer Festival is het grootste multiculturele festival in Nederland. Zes weekenden lang een gevarieerd programma met (live) muziek, film, sport, eten, dansen, informatie en ontmoeting. Ieder jaar heeft het festival een ander thema, dat tot uiting komt in muziek, optredens, kunst, literatuur en diverse verkiezingen. Het thema deze zomer is 'The Mix', met voor het eerst een componistenfestival. Zie *www.kwakoe.nl*.

20-28 september 2008
Vredesweek

De Vredesweek zal dit jaar plaatsvinden van 20 tot 28 september. Het motto is 'Kiezen voor vrede'. Veel organisaties en particulieren hebben gehoor gegeven aan de oproep met initiatieven te komen die aansluiten bij dit motto. De vorige Vredesweek kende een drukbezochte openingsmanifestatie onder leiding van Jacobine Geel, met bijdragen van Jan Pronk en bisschop Van Luyn en een spectaculair festival 'Planet Peace' op de Internationale dag van de Vrede. De week die van 15-23 september 2007 plaatsvond, markeerde veertig jaar vredeswerk in parochies en gemeenten. Zie voor meer informatie de site van het Interkerkelijk Vredesberaad en Pax Christi: *www.vredesweek.nl*.

24 september - 12 november 2008
Cursus 'Bijbel en Koran'

De Bijbel en de Koran zijn volop in discussie. Lijken deze heilige boeken op elkaar of zijn ze juist heel verschillend? In 2007 werd de website *bijbelenkoran.nl* gelanceerd. Op deze site van IKON en de Wereldomroep staan de volledige teksten van Bijbel en Koran naast elkaar, en kan de bezoeker woorden in beide teksten opzoeken. Maar lukt dat wel zo makkelijk? Er was ook kritiek op de site, die erop neerkwam dat je deze boeken niet zomaar naast elkaar kunt leggen. De twee initiatiefnemers van de cursus 'Bijbel en Koran'

zijn dr. Abdelilah Ljamai, islamoloog, en dr. Marcel Poorthuis, theoloog. Zij menen dat een vergelijking onder goede begeleiding buitengewoon spannend kan zijn. Het gaat om de verhalen over de schepping, het paradijs, Noach/Noeh, Abraham/Ibrahiem en Miriam/Maria. Daarom biedt LUCE / Centrum voor Religieuze Communicatie en HOVO een serie academische studiemiddagen aan waarin bronteksten uit Bijbel en Koran, parallelteksten, verhaaltradities en omvangrijke commentaren grondig bestudeerd en vergeleken worden. De cursus bestaat uit acht middagen van ieder drie uur. Het niveau is hbo/universitair.
Data: woensdagmiddagen 24 september, 1, 8, 15, 22 en 28 oktober, 5 en 12 november 2008. Locatie: Van Unnikgebouw, zaal 817, Heidelberglaan 2, De Uithof, Utrecht. Kosten: € 250,00 voor de hele cursus; studenten gratis. Zie voor informatie en aanmelding *www.luce.nl*.

9 oktober 2008
De relatie tussen jodendom en christendom

De bisschoppen van Nederland hebben in navolging van Italië en Oostenrijk een Dag van het jodendom uitgeroepen. Op 17 januari 2008 is deze dag voor het eerst gevierd. Op 9 oktober 2008 zal drs. J. van der Meij in Purmerend spreken over de vraag hoe de relatie tussen joden en christenen er nu voor staat en welke betekenis we aan deze dag moeten hechten. Jaap van der Meij is voorzitter van de Katholieke Raad voor Israël, een door de bisschoppen erkend overleg orgaan, en was een van de voortrekkers om de Dag voor het jodendom in katholiek Nederland te realiseren.
Locatie: Diaconaal Centrum Purmerend.
Opgave: *jmn.noe@quicknet.nl*.

t/m 4 januari 2009
Kunst uit West-Papoea

In Museum Nusantara te Delft is een oude en zeldzame collectie voorwerpen uit voormalig Nederlands Nieuw-Guinea te zien. Hierin bevinden zich kunstvoorwerpen die afkomstig zijn uit een verdwijnende en deels al verdwenen cultuur: die van het oorspronkelijke West-Papoea. De voorwerpen worden gekenmerkt door verfijnde decoratie, artistieke vormgeving en een klein formaat: juweeltjes die als familiebezit werden gekoesterd. Het is een prachtig overzicht van honderd jaar Papoea-kunstgeschiedenis. De mythologische verhalen, verhalen over de oorsprong en vestigingsplaatsen worden nog altijd mondeling overgeleverd. Een aantal van die verhalen wordt verkort weergegeven, zodat de sfeer ontstaat waarin deze voorwerpen thuishoren. Zie *www.nusantara-delft.nl*.

TussenRuimte 2008 | 3
Religie en pelgrimage

Veel religies kennen het verschijnsel van de pelgrimage of bedevaart. De tocht gaat naar een plek die bijzondere betekenis heeft binnen de desbetreffende godsdienst, bijvoorbeeld naar de plaats waar de stichter geboren of overleden is, de plaats waar een openbaring heeft plaatsgevonden of waar zich een wonder heeft voltrokken.

Niet alleen het einddoel van de pelgrimage is van belang, blijkt uit ervaringsverhalen van pelgrims, de weg ernaartoe neemt een even belangrijke plaats in. Tijdens de pelgrimstocht wordt afstand genomen van de dagelijkse gang van zaken. Er komt plaats voor vragen die door de drukte van het gewone leven nogal eens naar de achtergrond verdwijnen. In de rust van de herhaling ontstaat de ruimte om stil te staan bij wat mensen innerlijk in beweging zet, inspireert, uitdaagt of beangstigt.

Pelgrimeren verbreedt ook de horizon van het dagelijkse leven. Als pelgrim kom je op allerlei plaatsen waar je nooit eerder geweest bent. Je ontdekt de wereld op een nieuwe manier. Tegelijkertijd leer je begrijpen wat het is vreemdeling te zijn, je grenzen te bewaken en vertrouwen te oefenen. Pelgrimeren is het gaan van de weg in verwachting van het einddoel.

Het volgende nummer van *TussenRuimte* besteedt aandacht aan de betekenis van pelgrimeren in interreligieus en intercultureel perspectief.

— Hanneke Arts-Honselaar, themaredactie

TussenRuimte 2008 | 4 (december 2008) heeft 'Religie en rampen' als thema.